

Milica Radišić
Arheološki institut
Institute of Archaeology
Belgrade, Serbia
mveselic@gmail.com

O opravdanosti termina bjelobrdaska kultura u srednjovjekovnoj arheologiji

U radu se problematizira pitanje upotrebe termina bjelobrdaska kultura u srednjovjekovnoj arheologiji srednjoistočne Europe. Pojam je nastao početkom 20. stoljeća kao krovna odrednica za predmete s nekropole 10. – 11./12. stoljeća pripisane Slavenima u okviru srednjovjekovne mađarske države, a zadržao se unatoč napuštanju običaja sagledavanja arheoloških nalaza prema strogo etničkom principu. Danas se pojam bjelobrdaska kultura koristi u zemljama slavenskog govornog područja, prije svega u Hrvatskoj, kao kronološko-tipološka ili tehnička odrednica za karakterističan arheološki materijal. U Mađarskoj se iste grupe nalaze imenuju u povijesnom kontekstu upotrebom termina nekropole/nalazi (rano)arpadovskog perioda, koji, prema mišljenju autorice, konkretnije opisuje epohu. Nakon osvrta na povijest istraživanja teme namjera je ispitati mjesto i ulogu južne Panonije (prostora bivših jugoslavenskih zemalja) u društveno-povijesnim procesima koji su povezani s formiranjem srednjovjekovne Mađarske. Bez obzira na izvjesne regionalne specifičnosti arheoloških podataka na ovim područjima, autorica smatra da bi istraživanja trebalo terminološki usuglasiti na svim suvremenim administrativnim područjima koje je obuhvaćala srednjovjekovna Mađarska, radi boljeg razumijevanja među znanstvenim zajednicama koje se bave proučavanjem istog perioda.

Ključne riječi: *bjelobrdaska kultura, arpadovski period, Karpatska kotlina, srednjovjekovna Ugarska, nekropole, Slavonija, Vojvodina, politički identitet.*

On how justified the term Bijelo Brdo culture is in medieval archaeology

This paper addresses the issue of using the term “Bijelo Brdo culture” in medieval archaeology of Central Eastern Europe. Initially coined in the early 20th century as a collective term for artefacts from necropolises dating from the 10th to 11th/12th centuries and attributed to the Slavs within the medieval Hungarian state, the term has remained in use despite the fact that the approach in the analysis of archaeological finds on the basis of strictly ethnic principles has largely been abandoned. The term “Bijelo Brdo culture” is used today in Slavic-speaking countries, particularly in Croatia, as a chronological-typological or technical term for distinct archaeological material. In Hungary, however, the same group of finds is referred to within a historical context, by using the phrase “necropolis/ finds from the (early) Árpád period,” a designation seen as more accurate in its historical context. After reviewing the history of research on this

topic, this paper explores the role and position of the southern Carpathian Basin (the region encompassing the former Yugoslav countries) within socio-historical processes related to the formation of medieval Hungary. Despite some distinctive regional specificities in archaeological data from these areas, the author argues for harmonizing research terminology across all contemporary administrative regions that were part of medieval Hungary, to foster better understanding among scholarly communities studying the same period.

Keywords: *Bijelo Brdo culture, Árpád period, Carpathian Basin, medieval Hungary, necropolises, Slavonia, Vojvodina, political identity.*

Uvod

O konceptu arheoloških kultura, njihovu značenju i upotrebi u tradicionalnoj kulturno-povijesnoj arheologiji, odnosno o njihovu korjenitom osporavanju u okviru suvremenih teorijskih pravaca, dosta je pisano i raspravljano u stručnoj literaturi. Ipak, arheolozi koji istražuju periode iz kojih su sačuvani pisani izvori i u njima zabilježeni etnonimi često su ostajali izvan promjena koje su se događale u procesualnoj i postprocesualnoj arheologiji. Tako je i koncept kulturne skupine opstao kao klasifikacijski aparat za sistematizaciju arheoloških podataka koja prethodi interpretaciji.¹ U srednjovjekovnoj arheologiji, možda i više nego u drugim oblastima, određivanje granica kulturnih kompleksa i njihovo povezivanje s određenim etnicitetima stvaralo je osobito oštre podjele, koje još uvijek utječu na komunikaciju i suradnju znanstvenih zajednica u zemljama srednje Europe. Jedna od tema koja ima posebno mjesto u izučavanju razdoblja 10. – 11. stoljeća u centralnoj Europi jest fenomen *bjelobrdské kulture*, koji je u neposrednoj vezi s uspostavljanjem mađarske države u Karpatskoj kotlini. Razumijevanje pojave nove materijalne kulture u kontekstu odnosa između lokalnih populacija i doseljenih mađarskih grupa, kao i uspostavljanja Kraljevine Ugarske kao europske feudalne države, predstavlja jedan od glavnih ciljeva istraživanja srednjovjekovne prošlosti Karpatske kotline.

Termin “bjelobrdská kultura” (skupina, kompleks) od početka je vezan za nalaze s nekropola, prije svega za metalni nakit, koji je iznimno brojna na karpatskom prostoru. Naziv je uspostavljen prema lokalitetu Bijelo Brdo kod Osijeka u Hrvatskoj, na kojem je krajem 19. stoljeća otkriven velik broj grobova s karakterističnim nalazima, koji su istraživačima predstavljali polazište za prepoznavanje istih pojava u okolnim područjima. Skupine karakterističnih predmeta interpretirane su kao nasljeđe autohtonih Slavena, koji su se stvaranjem vlastitog materijalnog identiteta željeli razlikovati od mađarskih doseljenika (shvaćenih i kao okupatora). Okosnicu istraživanja činili su napori povjesničara i arheologa da procjene brojnost Slavena i Mađara u pojedinim regijama, što je, na današnjem nivou znanstvenih spoznaja, gotovo nemoguće i uzaludan

Introduction

The concept of archaeological cultures, their significance and use in traditional cultural-historical archaeology, as well as the radical critique of this concept within the framework of modern theoretical perspectives, have been widely discussed in academic. Archaeologists, whose main focus is the study of time periods with preserved written sources and ethnonyms recorded therein, have often remained outside the scope of changes brought about by processual and post-processual archaeology. As a result, the concept of a “cultural group” has continued as a practical classification tool for systematizing archaeological data prior its further analysis and interpretation.¹ Perhaps more so than in other fields, in medieval archaeology the delineation of cultural complexes and their correlation with specific ethnicities has led to particularly notable divisions that still affect communication and collaboration among scholarly community communities in Central European countries. A central topic within the study of 10th- to 11th-century Central Europe is the phenomenon of the *Bijelo Brdo culture*, a concept closely tied to the establishment of the Hungarian state in the Carpathian Basin. Understanding the emergence of a new material culture within the context of interactions between local populations and incoming Hungarian groups, as well as the founding of the Kingdom of Hungary as a European feudal state, remains one of the main research goals in the study of medieval history of the Carpathian Basin.

The term “Bijelo Brdo culture” (or group, complex) has been linked from the beginning to finds from necropolises, particularly metal jewellery, which is very numerous at burial sites throughout the Carpathian Basin. The term derives from the Bijelo Brdo site near Osijek in Croatia, where a large number of graves with distinct finds was discovered at the end of the 19th century that provided researchers a basis for identifying identical phenomena in surrounding areas. Groups of distinct items were seen as the heritage of the indigenous Slavs, who, through the creation of their own material identity, sought to distinguish themselves from Hungarian settlers (often perceived as occupiers). Much of this research was focussed on attempts by historians and

¹ Vidi npr. Jones 1997; Babić 2010; Bilogrivić 2019; Milosavljević 2020.

¹ See for example: Jones 1997; Babić 2010; Bilogrivić 2019; Milosavljević 2020.

poduhvat.² Dodatnoj delikatnosti ove teme, reći ćemo bez suzdržavanja, doprinosi činjenica da je Mađarima pripadalo nezahvalno mjesto u historiografiji slavenskih zemalja, jer se smatralo da je njihovim dolaskom razbijeno panslavensko jedinstvo krajem ranog srednjeg vijeka. Tijekom razvijenog srednjeg vijeka istočna Europa je „postala polje nacija i država“, među kojima je jedino Mađarska bila zemlja u kojoj se nije govorio slavenski jezik.³

Današnja medijevistika je u javnom diskursu uglavnom oslobođena bremena nacionalizma 19. i 20. stoljeća, koji je imao fundamentalan utjecaj na razvoj arheologije u jugoistočnoj i srednjoj Europi,⁴ no pojedini recidivi ranijih istraživačkih pristupa ipak su preživjeli, poput naziva skupina predmeta prema eponimnim lokalitetima. Takva praksa, koja je primirenija prapovijesnim razdobljima bez pisanih svjedočanstva, zapravo nema nikakvo vjerodostojno uporište u području srednjeg vijeka (osim što su uvriježeni termini svima dobro poznati), jer raspoložemo konkretnim povijesnim činjenicama⁵ na osnovi kojih je moguće uspostaviti primjerenu terminologiju. U radu se daje osvrt na razvoj ideja o bjelobrdskoj kulturi i analiziraju se suvremeni pristupi proučavanju teme u širem srednjoeuropskom kontekstu. Dio rada posvećen je analizi regionalnih razlika u arheološkom materijalu s naglaskom na nalazišta u južnom dijelu Karpatske kotline, gdje se kroz aktivnu upotrebu pojma bjelobrdska kultura može naslutiti eventualna potreba istraživača da opravdaju imenovanje eponimnog nalazišta na području jedne suvremene slavenske zemlje.

Prostorno-vremenski okviri i terminologija

Područje na kojem se prate specifični arheološki tragovi zajedničkih odlika, natkrovljeni pojmom bjelobrdske kulture, obuhvaća istočni dio srednje Europe, odnosno Karpatsku kotlinu kao homogenu

archaeologists to estimate the populations of Slavs and Hungarians in various regions, a nearly impossible and ultimately unrealistic endeavour given contemporary scholarly perspective.² The sensitivity of this topic is further complicated by the complex and unenviable position of the Hungarians within the historiography of Slavic countries, as their arrival was often viewed as disrupting the Pan-Slavic unity at the end of the Early Middle Ages. By the High Middle Ages, Eastern Europe became a “field of nations and states,” with Hungary standing as the sole non-Slavic-speaking nation among them.³

Today, medieval studies are largely free from the burden of nationalist sentiments that strongly influenced the development of archaeology in South-Eastern Europe and Central Europe throughout the 19th and 20th centuries.⁴ However, certain remnants of earlier research approaches have survived, such as naming artefact groups after eponymous sites. Such practice, more appropriate for prehistoric periods without written records, has actually no valid basis for the medieval period (except for the fact that established terms are well known) since we have concrete historical facts⁵ that allow for more appropriate terminology. This paper also reviews the evolution of the concept of the Bijelo Brdo culture and examines contemporary approaches in the analysis of this topic within a broader Central European framework. Furthermore, part of the paper is dedicated to analysing regional differences in material with a focus on sites in the southern Carpathian Basin, where the active use of the term “Bijelo Brdo culture” might reflect a possible need of researchers to justify the naming of an eponymous site within a contemporary Slavic country.

² Istraživanja na polju fizičke antropologije i biološka proučavanja znatno su uznapredovala te omogućavaju praćenje drevnog DNK-a, čime se egzaktno potvrđuju migracije i miješanje stanovništva različitog porijekla u srednjoj Europi (vidi: Szathmáry 2000; Thurzo *et al.* 2013; János, Szathmáry, Hüse 2014; Csákyová *et al.* 2016).

³ Mühle 2023, str. 264.

⁴ Bálint 2010, str. 146–147.

⁵ Doduše, takva okolnost istraživače srednjeg vijeka nerijetko dovodi u iskušenje da promjene u arheološkim zapisima tumače isključivo po historicističkom ključu.

² Research in the field of physical anthropology and biological analysis that enables the tracing of ancient DNA has greatly advanced, thereby providing exact confirmation of migrations and population mixing of various origins in Central Europe (see: Szathmáry 2000; Thurzo *et al.* 2013; János, Szathmáry, Hüse 2014; Csákyová *et al.* 2016).

³ Mühle 2023, p. 264.

⁴ Bálint 2010, pp. 146–147.

⁵ However, such circumstances often tempt researchers of the Middle Ages to interpret changes in the archaeological records purely from a historicist perspective.

geografsku cjelinu. To područje ujedno je i približni teritorij rasprostiranja ugarske države i njezina neposrednog okruženja, s čijim se osnivanjem taj horizont nalaza često dovodi u vezu.⁶ Srednjovjekovna mađarska država (od 1000. godine kraljevina) obuhvaćala je teritorije današnje Mađarske, južne Slovačke, zapadne i srednje Rumunjske te panonske dijelove Hrvatske i Srbije, dok su rubni dijelovi Bosne i Hercegovine, Slovenije i Austrije kratkotrajno bili u njezinim okvirima ili pod njezinim izvjesnim utjecajem.⁷ Pojedini nalazi susreću se i u Italiji, Poljskoj i Češkoj. U tom smislu, bjelobrdsku kulturu, dakle, treba shvatiti kao politički, a ne etnički entitet.

Ne može se zanemariti činjenica da su na približnim područjima ranosrednjovjekovnih država i u zonama njihova političkog utjecaja stvoreni jedinstveni kulturni miljei i privredni sustavi, koji su funkcionirali na različite načine. Osim mađarske države i njoj inherentne bjelobrdské kulture, kao primjeri veza između arheoloških kultura i srednjovjekovnih država mogu se navesti Hrvatska Kneževina i Kijevska Rus⁸ te Velika Moravska⁹ i Avarski Kaganat, koji nisu predstavljali države u pravom smislu, ali baštine homogenu i prostorno ograničenu materijalnu kulturu.¹⁰ U kontekstu nemogućnosti objektivne spoznaje različitih identiteta koji su egzistirali u spomenutim političkim jedinicama nastao je pojam političke nacije (*gens*, *pl. gentes*). Prema tom konceptu, stanovništvo jednog teritorija u srednjem vijeku poistovjećivalo se s vlašću, a ne s etničkom pripadnošću ili kulturnim afinitetom.¹¹ U tom smislu, možemo zamisliti da su i nosioci bjelobrd-

Spatial-temporal frameworks and terminology

The area, where specific archaeological traces with common features—collectively known as the Bijelo Brdo culture—have been recorded, covers the eastern part of Central Europe, or more precisely the Carpathian Basin as a homogenous geographical entity. This area largely coincides with the territory of the Hungarian state and its immediate surroundings, with whose establishment this cultural horizon is often associated.⁶ The medieval Hungarian state (or kingdom from the year 1000 onwards) included territories of present-day Hungary, southern Slovakia, western and central Romania, as well as the Pannonian regions of Croatia and Serbia, while border areas of Bosnia and Herzegovina, Slovenia and Austria only briefly fell within its domain or were under a certain degree of influence.⁷ Individual finds were also discovered in Italy, Poland and the Czech Republic. With this in mind, the Bijelo Brdo culture should be considered a political rather than an ethnic entity, a perspective that the author of this article supports.

It is also fact that unique cultural milieus and economic systems were established within areas correspond roughly to early medieval states and in zones of their political influence, which functioned in different ways. Apart from the Hungarian state and its inherent Bijelo Brdo culture, there are also other examples where archaeological cultures and medieval states are linked, such as the Croatian Principality and Kievan Rus',⁸ as well as Great Moravia⁹ and the Avar Khaganate. These were not states in the full sense but they shared a homogenous and spatially restricted material culture.¹⁰ Since it is impossible to objectively identify the various identities existing

⁶ Giesler 1981, str. 152–153; Bálint 1994, str. 192; Curta 2006, str. 192.

⁷ O granicama mađarske države: Font 2005, str. 7–8; Bakay 2008, str. 539–541.

⁸ Bálint 1994, str. 192. U vezi sa složenošću identiteta u Hrvatskoj Kneževini, u novije vrijeme naglasak se sa „starih Hrvata“ preusmjerava na Karolinge i Bizant kao važne komponente u stvaranju tamošnjeg identiteta (Bilogrić 2019).

⁹ *Velika Moravska* je termin koji se u istraživanjima najčešće koristi za opisivanje društveno-političkog entiteta povezanog sa slavenskim plemenom Moravljana, čije je materijalno nasljeđe izuzetno bogato (Lübke 2014, str. 165).

¹⁰ Bálint 2010, str. 160–161, bilj. 123, komentar da je homogenost kasnoavarske materijalne kulture politički, a ne etnički fenomen.

¹¹ Hedenstierna-Jonson 2012, str. 43, s literaturom; König 2017, str. 9–10, 18, s literaturom.

⁶ Giesler 1981, pp. 152–153; Bálint 1994, p. 192; Curta 2006, p. 192.

⁷ On the borders of the Hungarian state: Font 2005, pp. 7–8; Bakay 2008, pp. 539–541.

⁸ Bálint 1994, p. 192. Regarding the complexity of identity in the Croatian Principality, recent research shifts focus from the “Old Croats” to the Carolingians and Byzantium as key components in shaping the local identity there (Bilogrić 2019).

⁹ *Great Moravia* is the most commonly used term in research to describe the socio-political entity associated with the Slavic tribe of Moravians, whose material heritage is particularly rich. (Lübke 2014, p. 165).

¹⁰ Bálint 2010, pp. 160–161, n. 123, comment that the homogeneity of the late Avar material culture is a political rather than an ethnic phenomenon.

ske kulture pripadali jednom političkom identitetu koji je nastao stvaranjem mađarske države.

Koje su kronološke granice ove kulture? U najširem smislu, vremenski okvir određen je s jedne strane naseljavanjem Mađara krajem 9. stoljeća, a s druge upadima Mongola sredinom 13. stoljeća. Većina predmeta materijalne kulture oblikovana je pak poslije sredine 10. stoljeća, a oni predmeti koji su jasno prepoznatljivi i dobro datirani novcem mađarskih vladara nastali su nakon 1000. godine. To je upravo vrijeme kada se reduciraju bogati ukopi sa stepsko-nomadskim obilježjima i postepeno izlaze iz upotrebe predmeti vezani za istočnoevropski stil. Prema češkom arheologu Zdeněku Vaňi, bjelobrd-ska kultura manifestira se u razdoblju između posljednje četvrtine 10. i početka 13. stoljeća,¹² dok je njemački arheolog Jochen Giesler, u svojoj poznatoj studiji, metodom stratificiranja groblja utvrdio dva osnovna horizonta ovog kompleksa. Prema njemu, faza Bijelo Brdo I traje od sedamdesetih godina 10. stoljeća do oko 1050. godine, s tim da se većina karakterističnih tipova javlja u periodu koji traje do kraja prve trećine 11. stoljeća. Druga faza, Bijelo Brdo II, manifestira se od sredine 11. do početka 12. stoljeća.¹³ Nadalje, podjela hrvatskog stručnjaka Željka Tomičića lokalnog je karaktera, a obuhvaća nekropole u panonskom dijelu Hrvatske s naglaskom na Bijelom Brdu i Lijevoj Bari. On izdvaja nekoliko faza koje traju između 900. godine i 13. stoljeća.¹⁴ Veći broj autora gornju vremensku granicu kompleksa postavlja u sredinu ili čak na kraj 13. stoljeća, i to uglavnom na osnovi kontinuirane i dugotrajne upotrebe ukrasa za glavu od „S“ karika,¹⁵ koje su najčešće smatrane slavenskim elementom materijalne kulture.¹⁶

within these political units, the concept of a “political nation” (*gens*, *pl. gentes*) emerged. According to this concept, the population of a territory in the Middle Ages identified with the ruling power rather than with ethnic affiliation or cultural affinity.¹¹ Consequently, it is conceivable that also the bearers of the Bijelo Brdo culture belonged to a political identity, which emerged through the establishment of the Hungarian state.

What are the chronological boundaries? The timeframe, in the broadest sense, is defined by the settlement of Hungarians at the end of the 9th century, and the Mongol invasions in the mid-13th century. However, most items of the material culture originate from the mid-10th century onwards. Furthermore, these items can be clearly identified and were dated by coins of Hungarian rulers from the period after the year 1000. This period is also marked by the decline of rich burials with steppe-nomadic features and the gradual abandonment of items associated with Eastern European production style. According to Czech archaeologist Zdeněk Vaňa, the Bijelo Brdo culture spans from the last quarter of the 10th century to the early 13th century,¹² whereas German archaeologist Jochen Giesler, in his well-known study, used cemetery stratification to establish two main cultural horizons. According to him, phase I of the Bijelo Brdo culture lasted from the 970s to around 1050, with most characteristic types appearing up to the end of the first third of the 11th century. The second phase, Bijelo Brdo II, is evident from the mid-11th to the beginning of the 12th.¹³ Croatian expert Željko Tomičić offers a division that is more locally focused, since it covers necropolises in the Pannonian region of Croatia, particularly Bijelo Brdo and Lijeva Bara, where he identifies several phases from around 900 to the 13th century.¹⁴ Many authors place the upper boundary of this complex around the middle or even the end of the 13th century, mainly based upon the continued and prolonged use of head ornaments with

¹² Vaňa 1954, str. 78–79. Autor je uspostavio idealne vremenske okvire, koji se naravno ne mogu prihvatiti kao striktni. Datirao je stariju fazu od 975. do 1025., srednju fazu od 1025. do 1075. i mlađu fazu od 1075. do 1200. godine.

¹³ Giesler 1981, str. 33–82, 151–152.

¹⁴ Tomičić 2019, str. 507 i dalje.

¹⁵ Vaňa 1954, str. 78–79; Јанковић, Јанковић 1990, str. 55; Tomičić 1992, str. 118; Filipec 2015, str. 11; Tomičić 2019, str. 507 i dalje; Filipec 2022, str. 100–101. Također, i prema nekim rumunjskim arheolozima koji na osnovi „S“ karika usvajaju trajanje kasne bjelobrd-ske faze do 13. stoljeća: Crîngaci Țiplic, Oța 2007, str. 50–51; Oța 2015, str. 186–187.

¹⁶ Iako se u mađarskoj arheologiji i danas problematizira njihovo isključivo povezivanje s nasljedem panonskih Slavena (Bollók 2010, str. 180, bilj. 26), nedvosmisle-

¹¹ Hedenstierna-Jonson 2012, 43, with references; König 2017, pp. 9–10, 18, with references.

¹² Vaňa 1954, pp. 78–79. He established ideal timeframes, which, of course, cannot be accepted strictly: older phase (from 975 to 1025), middle phase (from 1025 to 1075), and the younger phase, which he dated from 1075 to 1200.

¹³ Giesler 1981, pp. 33–82, 151–152.

¹⁴ Tomičić 2019, p. 507 ff.

U najužem smislu, bjelobrdská skupina vremen-ski se određuje od sedamdesetih godina 10. stoljeća do početka 12. stoljeća, pri čemu bi donju kronološku granicu predstavljalo vrijeme od konsolidacije mađarskih plemena pod knezom Gejzom (972. – 997.),¹⁷ kada, po svojoj prilici, zaista ulazi u upotrebu veliki broj novih predmeta, do završetka tzv. poganske faze groblja, kada se groblja „premještaju“ uz crkve, što se događa krajem 11. i početkom 12. stoljeća.¹⁸

Uz bjelobrdsku kulturu, u stručnoj terminologiji koriste se i termini poput *ranomađarski horizont*, *staromađarski horizont*, *arpadovski period*, ali i vremenske odrednice prema pojedinačnim stoljećima ili etapama od po dva stoljeća (10. – 11. stoljeća, 11. – 12. stoljeća), ovisno o tome koliko se vremen-ski precizno prate određene arheološke pojave. Termin „ranomađarska“ (ili „staromađarska“) materijalna kultura objedinjuje grupu arheoloških nalaza koji su tipični, prije svega, za doseljene populacije iz perioda osvajanja i ranog boravka na prostoru Karpatske kotline (mađarski „honfoglalás kora“, engleski „Hungarian Conquest Period“, njemački „ungarische Landnahmezeit“ ili „altungarischen Fundhorizont“). Ovo razdoblje moguće je različito sagledavati u povijesnom i arheološkom kontekstu. Naime, proces doseljavanja mađarskih grupa iz regija oko sjeverne obale Crnog mora trajao je, u povijesno pouzdano utvrđenom vremenu, od sredine posljednjeg desetljeća 9. stoljeća do 907. godine.¹⁹ Specifična materijalna kultura tzv. mađarske ratničke elite prati se pak u širem vremenskom okviru, koji obuhvaća i period njezina kretanja po Europi do sredine 10. stoljeća, nakon čega je ujedinjavanjem plemena stvorena stabilna država. Horizont ranomađarske materijalne kulture pripada toj etapi, odnosno datira se približno od kraja 9. stoljeća do sredine ili treće četvrtine 10. stoljeća,²⁰ premda se u

S-shaped loops,¹⁵ often considered a Slavic element of the material culture.¹⁶

In its most narrow definition, the Bijelo Brdo culture dates from the 970s to the beginning of the 12th century, with its earliest boundary marked by the consolidation of Hungarian tribes under Prince Géza (972–997),¹⁷ when a significant influx of new items likely entered use. This period extends until the end of the so-called pagan phase of cemeteries, when the burial grounds were “moved” next to churches between the end of the 11th and the beginning of the 12th centuries.¹⁸

In addition to the term Bijelo Brdo culture, other terms like *early Hungarian horizon*, *old Hungarian horizon* and *Árpád period* are also frequently used in archaeological terminology, as are chronological markers based upon individual centuries or intervals of two centuries (e.g., 10th–11th century, 11th–12th century), depending on the precision with which specific archaeological phenomena are dated. The term “early Hungarian” (or “old Hungarian”) material culture encompasses a group of archaeological finds typical, primarily, of the populations who migrated to the Carpathian Basin during the Hungarian Conquest Period (Hungarian “honfoglalás kora”, German “ungarische Landnahmezeit” or “altungarischer Fundhorizont”). This period can be viewed differently in historical and archaeological contexts. The process of Hungarian groups migrating from the areas around the northern coast of the Black Sea occurred during a historically reliable timeframe—from the mid-last decade

no je riječ o izrađevinama s lokalnim predlošcima iz avarskog razdoblja (usp. Szőke 1991, str. 847–850, 886–887, sl. 1–2). Međutim, u kronološkom smislu postoji hijatus, jer se masovna upotreba „S“ karika prati tek od druge polovine 10. stoljeća (Langó, Patay-Horvát 2015, str. 369). Ovo je jedan od rijetkih oblika bjelobrdskog metalnog nakita koji se pouzdanije može dovesti u vezu s lokalnom tradicijom.

¹⁷ Szőke 1959; Szőke 1962, str. 9–10.

¹⁸ Giesler 1981, str. 151–152; Demo 2009, str. 552.

¹⁹ Langó 2005, str. 178.

²⁰ Giesler 1981, str. 137–140, 151, T. 53; Schulze 1984, str. 502.

¹⁵ Váňa 1954, pp. 78–79; Јанковић, Јанковић 1990, p. 55; Tomićić 1992, p. 118; Filipec 2015, p. 11; Tomićić 2019, p. 507 ff.; Filipec 2022, pp. 100–101. Also according to some Romanian archaeologists who propose the duration of the late Bijelo Brdo phase up to the 13th century, based on S-shaped temple rings: Crîngaci Țiplic, Oța 2007, pp. 50–51; Oța 2015, pp. 186–187.

¹⁶ Although Hungarian archaeology still questions their exclusive association with the heritage of Pannonian Slavs (Bollók 2010, 180, n. 26), they are without doubt items made based upon local templates from the Avar period (cf. Szőke 1991, 847–850, 886–887, fig. 1–2). However, chronologically, there is a gap since the mass use of S-shaped temple rings is only noticeable from the second half of the 10th century (Langó, Patay-Horvát 2015, 369). This is one of the rare forms of Bijelo Brdo metal jewellery that can more reliably be associated with the local tradition.

¹⁷ Szőke 1959; Szőke 1962, pp. 9–10.

¹⁸ Giesler 1981, pp. 151–152; Demo 2009, p. 552.

novije vrijeme predlaže da se njegovo trajanje proteže i na čitavo 10. stoljeće.²¹ Pri svemu tome, ovu materijalnu kulturu ne treba shvatiti doslovno kao etničku kategoriju, nego kao materijalnu kulturu nomadskih odlika. Ona predstavlja svjedočanstvo o novonaseljenom stanovništvu s istoka, čija je etnogeneza višeslojna, jer je ta populacija u periodu doseljavanja u Karpatsku kotlinu već bila heterogena.²²

Ranomađarski horizont dobro je datiran arapskim i franačkim novcem kao i kronološki indikativnim izrađevinama bizantskog i karolinškog podrijetla. Karakteriziraju ga grobni ansambl s nalazima konjaničke opreme i naoružanja, specifičnog nakita, ukrasa za glavu te odjeće i obuće, koji su prepoznatljivi po specifičnom ornamentalnom stilu. Prisutan je običaj pokapanja s dijelovima konja, koji su Mađari donijeli iz prapostojbine.²³ Materijalna kultura groblja sadrži elemente karakteristične za nomadske narode istočne Europe, uz snažan utjecaj bizantskog stila, koji se prepoznaje, prije svega, u raskošnoj vegetabilnoj ornamentici.²⁴ Na temelju umjetničko-zanatskog nivoa i stilskog izričaja, izrađevine se mogu ocijeniti kao kvalitetni proizvodi, a pretežito su načinjeni od srebra, često s pozlatom koja djelomično prekriva predmet. Nalazi ovog horizonta prate se do prostora hrvatskog Podunavlja, a dalje prema zapadu izostaju.²⁵

Terminološki ekvivalent bjelobrdskoj kulturi koji je zastupljen u mađarskoj znanstvenoj sredini jest arpadovski period (mađarski „Árpád-kori“, engleski „Árpád period“ ili „Arpadian age“, njemački „Arpadenzeit“), čije se okvirno trajanje smješta u razdoblje od 11. do 13. stoljeća. U širem povijesnom kontekstu, arpadovski period je naziv za razdoblje koje je trajalo od kraja 9. stoljeća, kada su se Mađari vođeni Arpadom, rodonačelnikom dinastije, doselili u Panonsku niziju, sve do završetka vladavine kralja Andrije III. 1301. godine.²⁶ Povijesna literatura taj period često sužava određujući donju granicu u sredinu 10. stoljeća, odnosno u 970. godinu ili najčešće 1000. godinu, kada Mađarska stječe status kraljevine. Dakle, radi se o periodu koji ne uključuje najranije razdoblje mađarskih „lutanja“

of the 9th century to 907 AD.¹⁹ However, the specific material culture of the so-called Hungarian warrior or elite is noticeable within a broader timeframe, covering their movements across Europe up to the mid-10th century, when they unified and formed stable state. The horizon of the early Hungarian finds belongs to this stage, roughly dated from the late 9th century to the mid or third quarter of the 10th century,²⁰ although recent research extends it to the entire 10th century.²¹ It is important to note that these finds should thereby not be considered an ethnic category but rather a material culture with nomadic features, which represents a testimony of the newly settled population arriving from the east with a complex ethnogenesis. Namely, this population was already heterogeneous upon arriving in the Carpathian Basin.²²

The early Hungarian horizon is well-dated by Arab and Frankish coins and chronologically indicative objects of Byzantine and Carolingian origin. This horizon is characterized by a grave inventory consisting of finds of equestrian equipment, weaponry, distinctive jewellery, head ornaments, attire and footwear decorated with a unique ornamental style. The tradition of burying individuals with partial horse remains, brought by the Hungarians from their homeland, is also notable.²³ The material culture found in cemeteries contains elements typical of nomadic peoples of Eastern Europe, with a strong Byzantine influence evident in the lavish vegetal ornamentation.²⁴ These artefacts can be considered high-quality products based on craftsmanship and stylistic expression, predominantly made of silver, often with gilding partially covering the object. Finds from this horizon can be traced as far as the Croatian Danube region but are absent further west.²⁵

The term equivalent to Bijelo Brdo culture in Hungarian scholarly circles is the “Árpád period or Arpadian age” (Árpád-kori in Hungarian, Arpadenzeit in German), which approximately lasted from the 11th to the 13th century. In a broader historical context, the Árpád period refers to the time from

²¹ Langó 2005; Bollók 2010; Bollók 2012; Révész 2014.

²² Langó 2005, str. 178.

²³ Türk 2014.

²⁴ Bollók 2015.

²⁵ O tome vidi dalje u tekstu.

²⁶ Bakay 2008, str. 545.

¹⁹ Langó 2005, p. 178.

²⁰ Giesler 1981, pp. 137–140, 151, Pl. 53; Schulze 1984, 502.

²¹ Langó 2005; Bollók 2010; Bollók 2012; Révész 2014.

²² Langó 2005, p. 178.

²³ Türk 2014.

²⁴ Bollók 2015.

²⁵ For more, see further in the text.

Europom, već epohu uspostavljanja i konsolidacije mađarske države.²⁷ I u arheološkoj literaturi donja kronološka granica arpadovskog razdoblja shvaća se u užem smislu, od osnivanja kraljevstva početkom 11. stoljeća, dok se 10. stoljeće sagledava kao vrijeme mađarskih osvajanja („Hungarian Conquest period“) koje prethodi konsolidaciji regije pod ugarskom vlašću.²⁸ Ta podjela je opravdana i u smislu evidentnih razlika u arheološkoj građi između dvaju stoljeća, premda pojedini oblici materijalne kulture koji su karakteristični za 11. ulaze u upotrebu u kasnom 10. stoljeću, odnosno nalazi tipični za 10. stoljeće se u produženoj upotrebi javljaju i u sljedećem.²⁹ U odnosu na korpus materijalne kulture s nekropola iz prve polovine ili prvih triju četvrtina 10. stoljeća, grobni ansamblji iz kasnog 10. i 11. stoljeća, koji se označavaju kao bjelobrdski ili (rano)arpadovski, su drukčiji. Oni djeluju skromnije uspoređujući materijale i tehnike izrade, ali su vrlo brojni i raznovrsni.

Kulturne i društvene promjene u razmatranom razdoblju jasnije se uočavaju na temelju rezultata istraživanja nekropola nego naselja. Za razliku od oznake „arpadovski“, pojam „bjelobrdski“ ne koristi se u kontekstu imenovanja naseobinskih tragova. Keramički nalazi imaju lokalne specifičnosti koje ih razlikuju od keramičkog repertoara iz okolnih područja, zbog čega se i oni promatraju kao jedinstven regionalni fenomen. Međutim, za razliku od metalnih nalaza, keramika uglavnom nije pogodna za bliže datiranje. Proučavanje keramičkog materijala odvija se unutar širih kronoloških okvira,³⁰ koji se ne poklapaju s fazama ustanovljenim prema grobnim nalazima, a s metodološkog aspekta također se razlikuju.³¹ Primjerice, prema Gieslerovoj tipologiji, rana skupina metalnih (bjelobrdskih) nalaza datira se od sedamdesetih godina 10. stoljeća do sredine 11. stoljeća, a kasnija se smješta u drugu polovinu 11. stoljeća. Oko sredine 11. stoljeća primjećuje se

the end of the 9th century, when the Hungarians, led by Árpád, the dynasty's founder, settled in the Carpathian Basin, until the end of King Andrew III's reign in 1301.²⁶ Historical literature often narrows this period, marking the lower boundary as the mid-10th century, 970 AD, or most commonly 1000 AD, when Hungary became a kingdom. This period thus excludes the earliest era of Hungarian “wanderings” across Europe, focusing instead on the establishment and consolidation of the Hungarian state.²⁷ The lower chronological boundary of the Árpád period is also viewed in the narrower sense in archaeological literature, starting with the kingdom's founding at the beginning of the 11th century, while the 10th century is viewed as the time of the Hungarian Conquest Period, which preceded the consolidation of the region under Hungarian rule.²⁸ This division is further justified by evident differences in the archaeological material between the two centuries, although certain forms of material culture characteristic of the 11th century began appearing in the late 10th century, while items typical of the 10th century continued to be in use into the following century.²⁹ Compared to the corpus of material culture from the necropolises from the first half or the first three-quarters of the 10th century, grave assemblages marked as Bijelo Brdo or (early) Arpadian from the late 10th and 11th centuries are different. They appear more modest in terms of materials and craftsmanship but are very numerous and diverse.

Research results from necropolises rather than from settlements provide a better basis for the identification and determination of cultural and social changes in the respective period. Unlike “Arpadian,” the term “Bijelo Brdo” is not used to refer to settlement traces. Finds of pottery reveal local specificities that distinguish them from the pottery in the surrounding area; thus, they are also regarded as a unique regional phenomenon. However, unlike metal finds, pottery is generally unsuitable for a more precise dating. The analysis of ceramic material is done within different and broader chron-

²⁷ Npr. Szabó, Veszprémy 2017; Báling 2021; Szabó, Sudár 2021.

²⁸ Vidi: Szöke 1959, str. 39 i dalje; Langó 2005, str. 177 i dalje; Langó 2010; Merva 2018, str. 313.

²⁹ Primjerice, pojasevi sa srčolikim aplikacijama, koji su specifični za 10. stoljeće, u nekim su regijama u upotrebi i tijekom prve polovine 11. stoljeća (Langó, Patay-Horvát 2016).

³⁰ Datiranja keramike uspostavljena su u širokim sekvencama od po dva stoljeća, koje se međusobno preklapaju (9. – 10., 10. – 11., 11. – 12. ili 12. – 13. stoljeća).

³¹ Merva 2018, str. 313; Rác 2019, str. 361.

²⁶ Bakay 2008, p. 545.

²⁷ For example, Szabó, Veszprémy 2017; Báling 2021; Szabó, Sudár 2021.

²⁸ See: Szöke 1959, p. 39 ff.; Langó 2005, p. 177 ff.; Langó 2010; Merva 2018, p. 313.

²⁹ For example, belts with heart-shaped appliqués, specific to the 10th century, remained in use in some regions also during the first half of the 11th century (Langó, Patay-Horvát 2016).

i intenziviranje običaja prilaganja novca u grobove.³² U repertoaru i kvaliteti keramike nisu utvrđene konkretne promjene sredinom 11. stoljeća, koje bi se eventualno podudarale s promjenama evidentnim u grobnim ansamblima. Postupno reduciranje grobnih nalaza na bjelobrdskim nekropolama prvenstveno se povezuje s konsolidacijom kršćanske vjere među stanovništvom, dok je razvoj keramičke proizvodnje povezan s drugim čimbenicima (sociološkim aspektima, gastronomskim potrebama i sl.). Suvremena istraživanja pokazuju da je na oblikovanje srednjovjekovne keramike Karpatske kotline u velikoj mjeri utjecala lokalna tradicija avarskog i postavarskog perioda, naročito u domeni tehnologije izrade.³³ S druge strane, grobni ansamblu pokazuju niz novih elemenata, koji se razlikuju i od postavarskih tradicija i od ranomađarskih (nomadskih) tekovina. Stoga, razmatranje geneze oblika i tipova nakita predstavlja svojevrsan izazov za istraživače.

Koncept bjelobrdske kulture u arheologiji slavenskih zemalja i stav mađarske arheologije

Koncept bjelobrdske kulture nastao je u kontekstu povijesno-političke koncepcije vremena krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kada se iskristalizirala ideja o povezivanju naroda s arheološkim nalazima. U tom razdoblju ekspanzije arheoloških otkrića postojala je potreba da se brojne i različite skupine nalaza „spreme u ladice“, odnosno smjeste u kulturne krugove. Osnovno teorijsko polazište kulturno-povijesne arheologije bilo je normativno shvaćanje arheološke kulture, princip prema kojem je svaka kultura skup normi koje utječu na ljudsko ponašanje. Pri tome su seobe tretirane kao ključni okidači nove društvene dinamike, dok je prenošenje utjecaja smatrano uzročnikom slabije snage, ali kao podrazumijevajući fenomen.³⁴ Pored bjelobrdske kulture, u regijama Panonije i Balkana prije sredine 20. stoljeća ustoličeno je još nekoliko srednjovjekovnih kulturnih skupina, oko čijih su se nositelja vodile rasprave. U vezi s karantansko-ketlaškom skupinom, rasprostranjenom u dijelovima Austrije, Slovenije i Italije, polemiziralo se o tome pripada li germanskom (njemačkom) ili slavenskom etnosu,³⁵ dok je Komani - Kruje kultura, raširena u Albaniji,

ological frameworks³⁰ that do not align with the phases established based on grave finds, and also differs from a methodological perspective.³¹ For instance, according to Giesler's typology, the early group of metal (Bijelo Brdo) finds dates from the 970s to the mid-11th century, while the later group is attributed to the second half of the 11th century. Notably, around the mid-11th century, there is also an increase in the custom of placing coins in graves.³² However, no significant changes in the repertoire and quality of pottery have been identified during this period that would coincide with the changes evident in grave assemblages. The gradual decrease of grave finds in the necropolises of the Bijelo Brdo culture is primarily associated with the consolidation of Christianity among the population, whereas the development of pottery production appears to be influenced by different factors, such as sociological aspects and culinary practices.

Recent research shows that local pottery tradition from the Avar and post-Avar periods had a significant influence on pottery from the 10th-11th century, especially in terms of production technology.³³ On the other hand, grave assemblages exhibit a variety of new elements that differ from both post-Avar traditions and early Hungarian (nomadic) attainments. Consequently, examining the genesis of forms and types of jewellery presents a considerable challenge for researchers.

The concept of the Bijelo Brdo culture in Slavic archaeology and the perspective of Hungarian archaeology

The concept of the Bijelo Brdo culture emerged within the historical-political framework of the late 19th and early 20th centuries, when the idea of associating archaeological finds with peoples became firmly established. During this period of increasing archaeological discoveries, there was a need to “put a label” on the numerous and diverse groups of find, or specific cultural circles. The basic theoretical premise of cultural-historical archaeology rested on a normative understanding of archaeological culture—a principle positing that each culture

³² Радишић 2020, str. 339–340.

³³ Merva 2013, str. 251–252; Merva 2018, str. 317.

³⁴ Milosavljević 2020, str. 131.

³⁵ Kramer 1994, str. 25–29, s literaturom.

³⁰ Established dating of pottery covers wide sequences of two centuries, which overlap (9th–10th, 10th–11th, 11th–12th or 12th–13th centuries).

³¹ Merva 2018, p. 313; Rácz 2019, p. 361.

³² Радишић 2020, pp. 339–340.

³³ Merva 2013, pp. 251–252; Merva 2018, p. 317.

dijelovima Crne Gore i Makedoniji, smatrana ilirskom (protoalbanskom), slavenskom, bugarskom i provincijalnom romejskom.³⁶ Spomenimo i druge primjere, među kojima su i oni nazvani prema geografskoj i etničkoj odrednici, poput starohrvatske ili dalmatinsko-hrvatske kulture u obalnom dijelu Hrvatske³⁷ ili keszthelyske skupine na području Balatona u Mađarskoj.³⁸

Vratimo se nastanku bjelobrdské skupine. Najranija periodizacija materijalne kulture 10. – 12. stoljeća s nekropola Karpatske kotline objavljena je u publikacijama mađarskog stručnjaka Józsefa Hampela. Unatoč određenim nedostacima, koji su razumljivi s obzirom na to da je riječ o prvim skupinama u ovoj problematici, one su bile od izuzetnog značaja za daljnja istraživanja, prije svega jer su arheološku građu ovog perioda postavile u žarište znanstvenog interesa. Autor je definirao dvije različite skupine materijala: prvoj pripadaju staromađarski ukopi s bogatom ratničkom i konjskom opremom, dijelovima nošnje i nakitom, vremenski smješteni u kraj 9. i prvu polovinu 10. stoljeća, dok drugu čine groblja na redove običnog stanovništva s drukčijim grobnim inventarom, pretežito nakitom izrađenim od bronce. Tu skupinu je na osnovi nalaza mađarskog novca datirao u razdoblje 11. – 12. stoljeća i pripisao lokalnom, slavenskom stanovništvu.³⁹ Ova podjela dugo je predstavljala kronološku i idejnu okosnicu istraživanja srednjovjekovne građe karpatskog prostora. Međutim, već je sam Hampel uočio da nije moguće povući stroge granice između tih dviju skupina. Naime, pojedini elementi, poput karakterističnih karika sa „S“ završetkom i dvodijelnih srcolikih privjesaka, pojavljuju se već u najranijem periodu boravka Mađara na novim prostorima.⁴⁰ Isto tako, postoje nekropole s izraženim bjelobrdskim obilježjima na kojima su prisutni određeni predmeti materijalne kulture druge skupine, koji se pouzdano mogu dovesti u vezu s nomadskim tradicijama, osobito naoružanje i konjska oprema.⁴¹

Teorijsko-terminološko određenje bjelobrdské kulture u literaturu je uveo češki arheolog i slavist Lubor Niederle. U svom poznatom radu *Slovania v*

comprises a set of norms that influence human behaviour. In this context, migrations were regarded as key catalysts for new social dynamics, while the transfer of cultural influences was perceived as a less powerful cause, yet an implied phenomenon.³⁴ In addition to the Bjelo Brdo culture, several other medieval cultural groups were identified in the Pannonian and Balkan regions before the mid-20th century, prompting discussions about their respective bearers. The Carantanian-Köttlach cultural group, for instance, spread across parts of Austria, Slovenia and Italy, has long sparked debate over its ethnic classification, whether it is Germanic or Slavic.³⁵ Similarly, the Komani-Krlež culture in Albania and in parts of Montenegro and Macedonia has been interpreted as Illyrian (proto-Albanian), Slavic, Bulgarian, or as part of provincial Byzantine culture.³⁶ Worth mentioning are also other examples named after geographic or ethnic markers, such as the early Croatian or Dalmatian-Croatian culture on Croatia's coast³⁷ and the Keszthely culture group around Lake Balaton in Hungary.³⁸

In terms of the origin of the Bjelo Brdo narrative, the earliest periodization of the material culture from the 10th to 12th centuries from necropolises in the Carpathian Basin was published by the Hungarian expert József Hampel. Despite shortcomings, understandable as these were pioneering works on this topic, Hampel's publications were crucial for further research, primarily because they brought the archaeological material of this period into the scientific focus. Hampel identified two different material groups: the first one were Hungarian burials with rich warrior and horse equipment, elements of attire and jewellery, limited to the period from the late 9th and first half of the 10th century, while the second group was represented by row-grave cemeteries of common people, characterized by a different grave inventory that consisted primarily of bronze jewellery. Hampel dated this group, based on Hungarian coin finds, to the 11th-12th centuries and attributed it to the local Slavic population.³⁹ This division has served as a chronological and conceptual framework for studying medieval finds from the Carpathian

³⁶ Filiposki 2010, str. 69–72, s literaturom.

³⁷ Bilogrivić 2019. Vidi i bilj. 8.

³⁸ Müller 2020.

³⁹ Hampel 1905, str. 26–32, 819–839; Hampel 1907, str. 9–13.

⁴⁰ Usp. Bálint 1991, str. 178–182; Giesler 1981, str. 22–23, sl. 2.

⁴¹ Usp. Demo 2009.

³⁴ Milosavljević 2020, p. 131.

³⁵ Krammer 1994, pp. 25–29, with references.

³⁶ Filiposki 2010, pp. 69–72, with references.

³⁷ Bilogrivić 2019. See also n. 8.

³⁸ Müller 2020.

³⁹ Hampel 1905, pp. 26–32, 819–839; Hampel 1907, pp. 9–13.

Uhrách (*Slaveni u Ugarskoj*) oblikovao je tipološko-kronološku skupinu nalaza s nekropola srednjeg Podunavlja, kojoj odgovaraju nalazi druge Hampelove skupine. Niederle u tom radu nalaze također interpretira kao „čiste“ slavenske elemente, a materijal je imenovao prema velikoj nekropoli u Bijelom Brdu kod Osijeka.⁴² Na taj način nagovještana je regija nastanka kulture, a pojam je postao sinonim za materijalnu ostavštinu Slavena u okvirima mađarske kraljevine. Već prilikom objavljivanja Brunšmid je ovo groblje također označio kao slavensko (starohrvatsko), dok je pojavu novca mađarskih kraljeva objasnio time što Hrvati u 11. stoljeću još uvijek nisu kovali vlastiti novac.⁴³ Suprotne reakcije istraživača iz Mađarske vodile su prema izraženoj politizaciji teme. Glavne debate o Bijelom Brdu odvijale su se između 50-ih i 90-ih godina 20. stoljeća,⁴⁴ a tinjajućem antagonizmu i nerazumijevanju među znanstvenim sredinama doprinosila je i jezična barijera.⁴⁵

Dobro je poznata činjenica da se od sredine 10. stoljeća naglo povećavao broj nekropola na redove. Multidisciplinarna istraživanja pokazala su da je europski prostor do 1000. godine bio općenito slabije nastanjen, a ta godina uzima se kao okvirna granica u demografskom razvoju srednjovjekovnog društva.⁴⁶ Međutim, pitanje koje se kroz literaturu nameće već gotovo stotinu godina jest je li taj, prema materijalu vidljiv, populacijski rast prirodan proces ili je u značajnoj mjeri vezan za doseljene Mađare. U tom kontekstu, došlo je do formiranja različitih gledišta o udjelu slavenske i mađarske komponente u tim procesima. Jugoslavenski stručnjaci isticali su da su Slaveni bili predominantni supstrat, osobito u rubnim dijelovima Karpatske kotline, dok su mađarski znanstvenici osporavali označavanje artefakata s velikih nekropola bjelobrdskim terminom, jer se eponimna nekropola nalazi na perifernom području. Koncept bjelobrdske kulture u mađarskoj arheologiji gotovo nikad nije ni bio usvojen, a pedesetih godina uspostavljena je nova pojmovna podjela

Basin for a long period. However, Hampel himself noted that it was impossible to draw completely distinct lines between these groups. Certain elements, such as the characteristic S-shaped temple rings and two-piece heart-shaped pendants, appeared already during the early period of the Hungarians' presence in the new territories.⁴⁰ Similarly, there are some necropolises with prominent Bijelo Brdo features that contain items of the second group, which can be clearly linked to nomadic traditions, primarily weaponry and horse equipment.⁴¹

The theoretical and terminological definition of the Bijelo Brdo culture was introduced into literature by Lubor Niederle, a Czech archaeologist and expert in Slavic studies. In his well-known work *Slovania v Uhrách* (*The Slavs in Hungary*), he defined a typological-chronological group of finds from necropolises in the central Danube region, which correspond to those finds of Hampel's second group, interpreting them as "pure" Slavic elements. He named this material after the large necropolis in Bijelo Brdo near Osijek,⁴² suggesting this region as the culture's birthplace. Consequently, the term became synonymous with the material heritage of Slavs within the Hungarian kingdom. Already at the time of publication, Brunšmid also classified this cemetery as Slavic (early Croatian), explaining the presence of coins from Hungarian kings by noting that Croats in the 11th century had not yet minted their own currency.⁴³ Opposing responses from Hungarian researchers led to a strong politicization of the subject, with major debates on the Bijelo Brdo topic occurring between the 1950s and 1990s.⁴⁴ Simmering antagonism and misunderstandings between academic communities were exacerbated by the language barrier.⁴⁵

As it is well known, from the mid-10th century the number of row-cemeteries significantly increased. Multidisciplinary research has shown that, until around the year 1000, Europe was relatively sparsely populated; this year is considered

⁴² Niederle 1920, str. 29–33.

⁴³ Brunšmid 1904.

⁴⁴ Detaljni pregledi o historijatu i znanstvenim raspravama u kontekstu bjelobrdske kulture: Giesler 1981, str. 8–19; Bálint 1991, str. 159–193; Demo 1996, str. 26–31; Langó 2005, str. 220–221; Langó 2013, str. 413–417; Vargha 2015, str. 11–15; Tomičić 2019, str. 15–41; Takács 2021, pp. 201–208.

⁴⁵ Takács 2010, str. 59–60.

⁴⁶ Калић 1997, str. 23.

⁴⁰ Cf. Bálint 1991, pp. 178–182; Giesler 1981, pp. 22–23, fig. 2.

⁴¹ Cf. Demo 2009.

⁴² Niederle 1920, 29–33.

⁴³ Brunšmid 1904.

⁴⁴ Detailed overviews of the history and academic debate surrounding the Bijelo Brdo culture: Giesler 1981, pp. 8–19; Bálint 1991, pp. 159–193; Demo 1996, pp. 26–31; Langó 2005, pp. 220–221; Langó 2013, 413–417; Vargha 2015, pp. 11–15; Tomičić 2019, pp. 15–41; Takács 2021, pp. 201–208.

⁴⁵ Takács 2010, pp. 59–60.

koja se bazira na društvenoj, a ne etničkoj strukturi. Prema tom stajalištu, bjelobrdská kultura opisana je kao materijalna ostavština običnog stanovništva odnosno širih narodnih masa (commoners' necropolises), koje su se katkad označavale i kao jednostavan narod ili sirotinja.⁴⁷ Knjiga Béla Szöke's *Honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei* (*The archaeological remains of the Conquest and the Early Árpád Periods*)⁴⁸ učvrstila je terminologiju u mađarskoj govornoj sredini, o kojoj je prethodno bilo riječi. Iako su stručnjaci redovito ukazivali na polietničnost ove kulture,⁴⁹ izrazu „običan narod“ često su dodavali i pridjev „mađarski“,⁵⁰ što bi impliciralo brojčanu superiornost Mađara u populaciji. Bilo je neslaganja i unutar samih istraživačkih krugova, pa su se tako u mađarskoj arheologiji vodile rasprave o zastupljenosti postavarskog slaven-skog supstrata u pojedinim regijama⁵¹ ili o stupnju i karakteru nomadizma doseljenih Mađara. Danas je na međunarodnoj razini uglavnom prihvaćeno stajalište prema kojem su doseljeni Mađari predstavljali relativno malobrojnu skupinu naoružanih konjanika, koja je kao vojno nadmoćna elita jezično asimilirala okolno stanovništvo.⁵² Poznato je da se tijekom formiranja i učvršćivanja mađarske države

as an approximate threshold in the demographic development of medieval society.⁴⁶ However, the question that has persisted in literature for nearly a hundred years is whether this apparent population growth, visible in the material, was a natural process or significantly connected to the arrival of the Hungarians. In this context, various viewpoints emerged regarding the contribution of Slavic and Hungarian components to these processes; while Yugoslav experts emphasized that Slavs were the predominant substratum, especially in the peripheral regions of the Carpathian Basin, Hungarian archaeologists challenged the approach of labelling artefacts from large necropolises with the term Bijelo Brdo, arguing that the eponymous necropolis is located in a peripheral area. The concept of the Bjelo Brdo culture has almost never been adopted in Hungarian archaeology, because a new conceptual division, based on social rather than ethnic structure, was introduced in the 1950s. According to this view, the Bjelo Brdo culture is described as the material legacy of the common population, or the broader masses (commoners' necropolises), which were also sometimes referred to as the poor folk.⁴⁷ Béla Szöke's book *Honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei* (*The archaeological remains of the Conquest and the Early Árpád Periods*)⁴⁸ reinforced the respective terminology in the Hungarian speaking community. While experts recognized the polyethnic nature of this culture,⁴⁹ they frequently also added the word "Hungarian"⁵⁰ to imply a numerical majority of Hungarians within the population. Disagreements also emerged within the research community, leading to debates in Hungarian archaeology about the representation of the

⁴⁷ Szöke 1959; Szöke 1962; Mesterházy 1993, str. 289; Langó 2005, str. 219–221.

⁴⁸ Szöke 1962.

⁴⁹ Usp. Bollók 2010, str. 181, bilj. 47. U kraćem osvrtu o bjelobrdskoj kulturi slovenski arheolog Josip Korošec ispravno zaključuje da je nemoguće govoriti o jasnom etničkom pripisivanju materijalne kulture na prostoru na kojem je povijesno poznato miješanje različitih naroda (Korošec 1952, str. 49–50).

⁵⁰ Bálint 1991, str. 159, bilj. 325, 185 („BBK=überwiegend ungarisches Gemeinvolk“); slično i u: Bálint 1994, str. 191. U kasnijem članku isti autor preformulirao je svoje iskaze navodeći da je bjelobrdská kultura nasljeđe običnog stanovništva u Mađarskoj, bez obzira na etničku pripadnost (Bálint 2010, str. 161, bilj. 128).

⁵¹ Vidi npr. kritiku rada G. Krista, prema kojem su Mađari bili malobrojni u odnosu na Slavene: Langó 2005, str. 250–253, s literaturom. Pojedini mađarski istraživači tvrdili su na osnovi toponomastičkih i lingvističkih podataka da su Mađari i Slaveni u Karpatskoj kotlini činili podjednak postotak stanovništva, s tim da je njihov odnos znatno varirao u pojedinim regijama. Smatra se, naime, da je postotak Mađara u rubnim dijelovima Karpatske kotline zapravo bio minimalan (Takács 2010, str. 60). Drukčije procjene govore da je početkom 10. stoljeća u Karpatskoj kotlini bilo 200 000 Slavena, a čak dvostruko više mađarskih doseljenika (Veszprémy 2001, str. 85).

⁵² Takács 2010, str. 58–59.

⁴⁶ Калић 1997, p. 23.

⁴⁷ Szöke 1959; Szöke 1962; Mesterházy 1993, p. 289; Langó 2005, pp. 219–221.

⁴⁸ Szöke 1962.

⁴⁹ cf. Bollók 2010, p. 181, n. 47. In a brief review on the Bijelo Brdo culture, Slovenian archaeologist Josip Korošec rightly concluded that it is impossible to speak of clear ethnic attribution of material culture in areas historically known for the mixing of various peoples (Korošec 1952, 49–50).

⁵⁰ Bálint 1991, p. 159, n. 325, 185 („BBK=überwiegend ungarisches Gemeinvolk“), similarly in: Bálint 1994, p. 191. In a later article, the same author reformulated his statements, saying that the Bijelo Brdo culture represents the heritage of the ordinary population in Hungary, regardless of the ethnic affiliation (Bálint 2010, p. 161, n. 128).

u Karpatsku kotlinu doseljavalo raznoliko stanovništvo koje se miješalo s autohtonom populacijom. Među njima su bili zastupljeni zapadni i istočni Slaveni, Germani, Pečenezi, kao i stanovnici s Balkana i drugih područja, koji su bili zarobljeni prilikom mađarskih pohoda ili su na to područje naseljeni u okviru politike mađarskih kraljeva.⁵³

Istraživači iz zemalja slavenskog govornog područja nastojali su bjelobrdski kompleks sagledati kao panonsku kulturu koja je nastala na autohtonoj ilirsko-keltskoj odnosno avarsko-slavenskoj osnovi, uz utjecaje bizantskog kulturnog kruga. Posebnu struju činili su stručnjaci iz jugoslavenskih zemalja, koji su razmatranja izrazito mađarski orijentiranih stavova tumačili kao plod velikomađarske fascinacije i tinjajućeg anakronizma 19. stoljeća.⁵⁴ Istaknuti stručnjak za razdoblje ranog srednjeg vijeka, Zdenko Vinski, u nekoliko navrata oštro je komentirao negiranje slavenskog supstrata u cjelokupnom bjelobrdskom nasljeđu braneći opravdanost imenovanja eponimnog nalazišta kulture na hrvatskom području.⁵⁵ Ipak, nije mogao zanemariti činjenicu da su u južnim dijelovima Panonije nazočni i izvjesni elementi mađarskog prisustva. Upravo je ta činjenica bila ključni parametar za regionalnu diferencijaciju groblja jugoslavensko-panonskog prostora na zapadnu i istočnu inačicu bjelobrdske kulture.⁵⁶

U arheologiji jugoslavenskih zemalja nije postojalo suglasje oko toga u kojoj mjeri materijalna kultura Panonskih Slavena odgovara kulturnom miljeu Južnih Slavena na Balkanu. Kako sredinom prošlog stoljeća još nije bilo jasno definirano područje rasprostiranja bjelobrdske kulture prema jugu, povezivale su se slične, ali često i prilično različite arheološke pojave s obiju strana rijeka Save i Dunava.⁵⁷ U središtu znanstvene analize bili su brojni nalazi iz Podunavlja (naročito mnogobrojne naušnice) koje je trebalo uklopiti u širi okvir prepoznat-

post-Avar Slavic substratum in certain regions⁵¹ or the extent and nature of nomadism among the Hungarian settlers. Today, the prevailing international view suggests that the Hungarian settlers represented a relatively small group of armed horsemen, who, as a militarily dominant elite, linguistically assimilated the surrounding population.⁵² It is known that during the formation and consolidation of the Hungarian state, various populations migrated into the Carpathian Basin, where they mixed with the indigenous population, including the Western and Eastern Slavs, Germanic people, Pechenegs as well as people from the Balkans and other areas who were captured during Hungarian raids or resettled there under Hungarian royal policy.⁵³

Researchers from Slavic-speaking countries have attempted to interpret the Bjelo Brdo complex as a Pannonian culture that emerged from an indigenous Illyro-Celtic or Avaro-Slavic origin, and was partly influenced by the Byzantine cultural sphere. Experts from Yugoslav countries represented thereby a special movement, as they interpreted the distinctly Hungarian-oriented views as a product of Hungarian fascination and the simmering anachronism of the 19th century.⁵⁴ Zdenko Vinski, a prominent expert on early medieval history, has repeatedly criticized the denial of the Slavic substratum in the entire Bjelo Brdo heritage, defending the justification for naming the eponymous site of the culture in the Croatian region.⁵⁵ However, he could not overlook the fact that certain elements of Hungarian presence were also found in the southern parts of

⁵³ Bálint 2010, str. 162, 182. O srednjovjekovnoj Ugarskoj kao o zemlji s velikim brojem migranata, zbog čega je povjesničari nazivaju „guestland“: Berend 2021.

⁵⁴ Vinski 1970, str. 61.

⁵⁵ Vinski 1955, str. 616; Vinski 1970, str. 61, 78.

⁵⁶ Vinski 1970, str. 71–79; usp. Filipec 2020.

⁵⁷ Торовић-Љубинковић 1951; Karaman 1952, str. 90. Na ovom mjestu nećemo se doticati odnosa među stručnjacima bivših jugoslavenskih zemalja koji su imali razmirice oko shvaćanja pojedinih pitanja rasprostiranja i interpretacije nalaza. O tome u: Bilogriović 2019, str. 206 i dalje.

⁵¹ See, for example, the critique of G. Kristó's work, who argued that Hungarians were a minority compared to the Slavs: Langó 2005, pp. 250–253, with references. Some Hungarian researchers have claimed, based on toponymic and linguistic data, that Hungarians and Slavs in the Carpathian Basin constituted nearly equal proportions of the population, though their ratios varied significantly in different regions. It is thought, for instance, that the percentage of Hungarians in the peripheral areas of the Carpathian Basin was in fact minimal (Takács 2010, p. 60). Other estimates suggest that, at the beginning of the 10th century, there were 200,000 Slavs in the Carpathian Basin, with up to twice as many Hungarian settlers (Veszprémy 2001, p. 85).

⁵² Takács 2010, pp. 58–59.

⁵³ Bálint 2010, pp. 162, 182. On medieval Hungary as a land with many migrants, hence the historians referred to it as “guestland”: Berend 2021.

⁵⁴ Vinski 1970, p. 61.

⁵⁵ Vinski 1955, p. 616; Vinski 1970, pp. 61, 78.

ljive kulturne pojave susjednih panonskih područja. Tako je u tradiciji istraživanja utemeljena pogrešna predodžba o jedinstvenosti prostora jugoistočne i srednje Europe u razdoblju od 10. do 12. stoljeća. Također, u literaturi je zaživio i narativ o bjelobrdskom „rustikalnom“ stvaranju,⁵⁸ tj. o „seoskom“ nakitu.⁵⁹ Upravo je takva karakterizacija, odnosno sagledavanje materijalne kulture kao rezultata primitivnog zanatstva, predstavljala svojevrsan alibi da se svi ti nalazi zajednički pripišu masama Slavena. Drugi oblici nakita, poput narukvica, torkvesa, prstenja i privjesaka, znanstvenike su asociirali na djelomično slične antičke i avarodobne oblike, za koje su vjerovali da su kontinuirano trajali zahvaljujući Slavenima.⁶⁰ Često se isticala važnost Siska kao mikroregionalnog središta u kojem je preživio antički stilski i zanatski izraz.⁶¹ I u ruskoj literaturi bjelobrdská skupina shvaćana je na isti način, tako da čitav kompleks arheološkog materijala predstavlja jednu razvojnu fazu panonskih starina iz prethodnog perioda i da odražava period slavensko-mađarske simbioze, tijekom kojeg su Mađari usvojili slavensku tradiciju, a Slaveni mađarski jezik.⁶²

Pojedini stručnjaci iz onovremene Jugoslavije ipak su objektivno sagledali činjenicu da je središte ove kulture smješteno u Potisju, gdje se nalazi velik broj nalazišta, a ne u južnim perifernim područjima Panonske nizine. Slavenka Ercegović-Pavlović ispravno je zaključila kako ne postoji kontinuitet ni genealoška veza između keszthelyske i bjelobrdské kulture iako su egzistirale na istom prostoru.⁶³ Nakon njezine doktorske disertacije,⁶⁴ koja nije bila objavljena te je ostala bez odjeka u istraživanjima srednjovjekovnog razdoblja, bjelobrdská problematika nije temeljitije preispitivana desetljećima. Danica Dimitrijević dala je nešto širi osvrt na sagledavanje lokalnog izričaja kulture na jugu Panonije

the Carpathian Basin. This was a key parameter for the regional differentiation of cemeteries in the Yugoslav-Pannonian area—into western and eastern variants of the Bjelo Brdo culture.⁵⁶

Within the archaeology of Yugoslav countries, there was no consensus on the extent to which the material culture of the Pannonian Slavs corresponded to the cultural milieu of the South Slavs in the Balkans. Due to the fact that the area of distribution of the Bjelo Brdo culture towards the south was not clearly defined in the mid-20th century, similar, but often also quite different archaeological phenomena on both sides of the Sava and Danube rivers were associated with each other.⁵⁷ The focus of scholarly analysis was on numerous finds from the Danube region (particularly the many earrings) that needed to be put into context with recognizable cultural phenomena from neighbouring areas in Pannonia. This led to a distorted image of Southeast and Central Europe being a unified territory between the 10th and 12th centuries within the tradition of research. Furthermore, the literature popularized the narrative of “rustic” craftsmanship⁵⁸, or “rural” jewellery⁵⁹ belonging to the Bjelo Brdo culture. Such a characterization, viewing the material culture as a product of primitive craftsmanship, served as a justification to attribute all these finds collectively to the Slavic masses. Scholars associated other forms of jewellery (bracelets, torques, rings, pendants) with somewhat similarly shaped items from the Ancient and Avar period, believing that they had been preserved over time through the influence of the Slavs.⁶⁰ The importance of Sisak has often been emphasized as a microregional centre where the ancient stylistic and craft traditions survived.⁶¹

⁵⁶ Vinski 1970, pp. 71–79; cf. Filipec 2020.

⁵⁷ Ђоровић-Љубинковић 1951; Karaman 1952, 90. We will not address the relations between experts from the former Yugoslav countries here, who had disputes regarding their views on certain issues related to the distribution and interpretation of finds. For more, see: Bilogrivić 2019, p. 206 ff.

⁵⁸ Vinski 1955; Ercegović-Pavlović 1958; Vinski 1970.

⁵⁹ Ђоровић-Љубинковић 1951, p. 37.

⁶⁰ Vinski-Gasparini 1954, pp. 126–127; Минић 1969; Vinski 1970, pp. 52–56; Such views are also partially present in contemporary research: Tomićić 2019, pp. 120–121, 160–161; Filipec 2022, 128, n. 25.

⁶¹ Vinski 1970. K. Filipec points out that, besides Sisak, where there was a certain “old workshop tradition”, jewellery could also be produced elsewhere in Pannonia, even in places lacking such a tradition (Filipec 2015, pp. 215–216).

⁵⁸ Vinski 1955; Ercegović-Pavlović 1958; Vinski 1970.

⁵⁹ Ђоровић-Љубинковић 1951, str. 37.

⁶⁰ Vinski-Gasparini 1954, str. 126–127; Минић 1969; Vinski 1970, str. 52–56. Takav stav djelomično je prisutan i u suvremenim istraživanjima: Tomićić 2019, str. 120–121, 160–161; Filipec 2022, str. 128, bilj. 25.

⁶¹ Vinski 1970. K. Filipec upućuje na to da se osim u Sisku, u kojem je bilo izvjesne „stare radioničke tradicije“, nakit mogao proizvoditi i drugdje u Panoniji, u mjestima koja nisu imala takvu tradiciju (Filipec 2015, str. 215–216).

⁶² Sedov 2013, str. 419–420.

⁶³ Ercegović-Pavlović 1958, str. 178.

⁶⁴ Ercegović-Pavlović 1975.

prilikom prikaza knjige Csanáda Bálinta.⁶⁵ Jedan manji dio prigodne publikacije uz izložbu „Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju“, koja je bila održana u Beogradu 1990. godine, bio je posvećen odlikama bjelobrdske kulture. Na tom mjestu eksplicitno je izrečeno da je bjelobrdska kultura slavenska kultura nastala u međuriječju Drave i Save, gdje se i nalazi eponimni lokalitet Bijelo Brdo, i da se odatle širila k istoku. Dakle, Slavonija je smatrana stjecištem kulturnih inovacija koje su se odatle difuzijom prenosile na okruženje. Takvo tumačenje predstavlja tipičan primer pojednostavljenog i rigidnog kulturno-povijesnog gledišta.⁶⁶

Bjelobrdska kultura u suvremenom kontekstu

Unatoč brojnim problemima i kontroverzama, pojam *bjelobrdska kultura* održao se u stručnoj literaturi do današnjih dana. Njegovu opstanku uvelike je doprinijela studija Jochena Gieslera, naslovljena *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur*,⁶⁷ koja je postala nezaobilazna u tipološko-kronološkom određivanju nalaza s nekropola. Stručnjaci iz srednjoeuropskih sredina nastavili su različitim intenzitetom provoditi istraživanja unutar svojih istraživačkih škola, a najviše podataka pružila je mađarska arheologija. U toj sredini postignuti su ogromni rezultati u istraživanju i publiciranju građe, pa tako i na polju studija materijalne kulture, što ne čudi s obzirom na činjenicu da je tamo aktivan veći broj stručnjaka specijaliziranih samo za razdoblje 10. – 11. stoljeća. Ovdje prikazane monografije, koje su objavljene u izdanju Univerziteta u Segedinu, predstavljaju samo dio raspoloživog korpusa (sl. 1). Nasuprot tome, istraživanja ovog razdoblja u zemljama bivše Jugoslavije odvijaju se u znatno skromnijem opsegu. Fokus istraživanja premjestio se s nekropola na naseobinsku arheologiju, koja je sve češće bila predmet zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih na trasama autocesta i plinovoda.

The Bijelo Brdo group was perceived similarly in Russian literature. Namely, it was believed that the entire complex of archaeological material actually represents a developmental stage of Pannonian antiquities from the preceding period, reflecting a period of Slavic-Hungarian symbiosis during which Hungarians adopted Slavic traditions, and Slavs adopted the Hungarian language.⁶²

However, there were some experts in then Yugoslavia, who objectively recognized that the cultural centre was in the Tisza Region, where numerous sites are located, rather than in the southern peripheral regions of the Pannonian Plain. S. Ercegović-Pavlović correctly concluded that there is no continuity or genealogical link between the Keszthely and Bijelo Brdo cultures, even though they coexisted in the same area.⁶³ After her dissertation,⁶⁴ which was not published and therefore had no significant impact on medieval studies, the issue of the Bijelo Brdo culture received little further attention for decades. Within the review of Csanád Bálint's book, Danica Dimitrijević provided a broader examination of the local cultural characteristics in southern Pannonia.⁶⁵ One smaller section in the publication, which accompanied the exhibition “The Slavs in the Yugoslav Danube Region” held in Belgrade in 1990, was dedicated to the characteristics of the Bijelo Brdo culture. It is explicitly stated therein that the Bijelo Brdo culture was a Slavic culture that originated between the Drava and Sava rivers, i.e. the area where also the eponymous site Bijelo Brdo is located. From there, it spread eastwards. Thus, Slavonia was regarded as a centre of cultural innovations that diffused outwards to the surrounding areas. This is a typical example of a simplified and rigid cultural-historical viewpoint.⁶⁶

⁶⁵ Димитријевић 1991.

⁶⁶ Јанковић, Јанковић 1990, str. 53–55. Na taj način bjelobrdska kultura predstavljala se i studentima na seminarima srednjovjekovne arheologije na Odjeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu između 2003. i 2007. godine, tijekom osnovnog studija autorice ovog rada.

⁶⁷ Giesler 1981.

⁶² Sedov 2013, pp. 419–420.

⁶³ Ercegović-Pavlović 1958, p. 178.

⁶⁴ Ercegović-Pavlović 1975.

⁶⁵ Димитријевић 1991.

⁶⁶ Јанковић, Јанковић 1990, pp. 53–55. The Bijelo Brdo culture was presented in this way to students during seminars on medieval archaeology at the Department of Archaeology, Faculty of Philosophy in Belgrade, between 2003 and 2007, during the undergraduate studies of the author of this work.

Sl. 1. Publikacije nekropola 10-11. veka u Mađarskoj
<https://regesztet.bibl.u-szeged.hu/index.php/kutatas/tudomanyos-programok/honfoglalas-kori-corpus-sorozat/> [24. 06. 2024]

Fig. 1 Publications of 10th-11th century necropolises in Hungary <https://regesztet.bibl.u-szeged.hu/index.php/kutatas/tudomanyos-programok/honfoglalas-kori-corpus-sorozat/> [24. 06. 2024]

Nakon devedesetih godina u javnom znanstvenom diskursu nije opstao raniji narativ o posebnoj kulturi Slavena u Karpatskoj kotlini tijekom formiranja mađarske države,⁶⁸ ali se i dalje ponegdje može naići na takvu formulaciju.⁶⁹ Pojam se zadržao u srednjoeuropskoj arheologiji kao kronološko-tipološka ili tehnička odrednica za karakteristične skupine nalaza, s tim da se znatno češće koristi u Hrvatskoj nego u drugim sredinama.⁷⁰ Mišljenja

The Bijelo Brdo culture in the contemporary context

Despite many problems and controversies, the term has persisted in archaeological literature to this day. Its survival is largely due to Jochen Giesler's study *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur*,⁶⁷ which is essential for the typological-chronological classification of finds in necropolises. Experts in Central Europe have continued research within their respective schools of thought, with varying degrees of intensity. Hungarian archaeology has provided the most data. In Hungary, significant achievements have been made in research and the publication of finds; this is due to the large number of experts specializing exclusively in the 10th–11th centuries. The here mentioned monographs, published by the University of Szeged, represent only a part of the available corpus (fig. 1). In the countries of former Yugoslavia, research on the respective period has been conducted on a more modest scale, with the focus shifting from necropolises to settlement archaeology, which has become more prevalent in rescue excavations along highway and pipeline routes.

Since the 1990s, the earlier narrative about a distinct Slavic culture in the Carpathian Basin during the formation of the Hungarian state has not remained in use in the scientific discourse,⁶⁸ although such a formulation can still occasionally be found.⁶⁹ The term has persisted in Central European archaeology as a chronological-typological or technical designation for characteristic groups of finds, though it is used more frequently in Croatia than elsewhere.⁷⁰ Opinions on the meaning of the

⁶⁷ Giesler 1981.

⁶⁸ Langó 2005, p. 181 ff.; Bálint 2010, p. 162.

⁶⁹ By entering the term Bijelo Brdo culture into the Google search engine, the result from the Croatian Encyclopaedia appears: a predominantly Slavic culture of the Early Middle Ages (10th–12th centuries), widespread in the Pannonian Plain; named after the cemetery in Bijelo Brdo near Osijek: *Croatian Encyclopaedia, online edition*. Miroslav Krleža Institute of Lexicography, 2013. – 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/bjelobrdska-kultura>. [accessed on 16. 06. 2024]. In contrast, Croatian authors state that there is no unified Slavic identity in the area between the Sava and Drava rivers, nor is it possible to expect a unified Slavic culture in the Carpathian Basin, where various ethnicities were undoubtedly present (Filipec 2022, p. 128).

⁷⁰ For example, Tomićić 1992; Tomićić 2000; Petrinc 2009;

⁶⁸ Langó 2005, str. 181 i dalje; Bálint 2010, str. 162.

⁶⁹ Prilikom unosa odrednice bjelobrdská kultura u Google pretraživač dobiva se rezultat iz Hrvatske enciklopedije: „pretežno slavenska kultura ranoga srednjega vijeka (X. – XII. st.), rasprostranjena u Panonskoj nizini; naziv dobila po groblju u Bijelome Brdu kraj Osijeka.“ (*Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024., <https://www.enciklopedija.hr/clanak/bjelobrdska-kultura> [konzultirano 16. 6. 2024.]). Suprotno tome, hrvatski autori navode da u međuriječju Save i Drave nema jedinstvenog slavenskog identiteta te da nije moguće očekivati ni jedinstvenu slavensku kulturu u Karpatskoj kotlini gdje su nesumnjivo prisutni različiti etniciteti (Filipec 2022, str. 128).

⁷⁰ Npr. Tomićić 1992; Tomićić 2000; Petrinc 2009;

oko značenja pojma su podijeljena, ali ne i sučeljena.⁷¹ Čini se da se pripisivanje arheoloških nalaza bjelobrdskom stvaranju često obavlja automatizmom, bez nastojanja da se ponude nova gledišta. Budući da su u panonskim dijelovima današnje Hrvatske klasični nalazi ranomađarskog horizonta gotovo sasvim nepoznati (uz izuzetak groblja Lijeve Bara na krajnjem istoku), nisu prisutne ni dileme oko prožimanja nomadskih i nenomadskih (bjelobrdskih) elemenata, već tamošnji stručnjaci izučavaju isključivo bjelobrdsko nasljeđe. Također, stječe se dojam da se hrvatska znanstvena zajednica zalaže za isticanje posebnosti prostora Slavonije u političko-povijesnim i kulturnim procesima ranog i razvijenog srednjeg vijeka.

Nedavno je u katalogu stalnog postava Srednjovjekovne zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu dobro poentirana regionalnost kulture na hrvatskom prostoru i njezina sličnost s materijalnom baštinom iz ostatka Karpatske kotline, ali naziv kulture nije upotrijebljen kao termin za cijeli panonski prostor. Bjelobrdska kultura okarakterizirana je kao multi-etnička te je podcrtana tipološko-kronološka opravdanost upotrebe tog naziva u kontekstu razlikovanja materijala s nekropola sjevernog dijela Hrvatske u odnosu na one s juga, iz Dalmacije.⁷² Većina stručnjaka distancira se od samog pojma, svjesna njegova prijašnjeg panslavenskog predznaka i zastarjelosti primjene pojma arheološke kulture u struci, te pribjegavaju stavljanju navodnika ili dodavanju pridjeva „takozvana“ (tzv. bjelobrdska kultura). Neki je opisuju kao europsku modu 10. – 11. stoljeća koja je zahvatila srednju Europu i dijelove Hrvatske.⁷³ Takva konstatacija se pak može razumjeti kao relativizacija značaja ovog kulturnog kruga, koji itekako ima svoje posebnosti.⁷⁴ Također, na taj

term are divided, though not necessarily opposing.⁷¹ It seems that attributing archaeological finds to Bijelo Brdo complex is done by default, rather than through a deliberate effort to propose new perspectives. Given that typical finds of the early Hungarian horizon are almost unknown in the Pannonian parts of present-day Croatia (except for the cemetery of Lijeve Bara in the far east), there is no debate over the blending of nomadic and non-nomadic (Bijelo Brdo) elements. Instead, Croatian scholars tend to focus exclusively on studying finds from the Bijelo Brdo horizon. It appears that the Croatian scholarly community aims to underscore the distinctiveness of the Slavonian region within the political-historical and cultural processes of the Early and High Middle Ages.

Recently, the catalogue of the permanent exhibition of the medieval collection at the Archaeological Museum in Zagreb quite effectively emphasized the regional character of culture in Croatia and its similarities with archaeological heritage from other parts of the Carpathian Basin, but the term was not used as a notion for the entire Pannonian region. The Bijelo Brdo culture was characterized as multi-ethnic, and the typological-chronological justification for using this term was underlined, especially for distinguishing material from northern Croatian necropolises compared to those from the south, in Dalmatia.⁷² Most experts now distance themselves from the term itself, aware of its earlier Pan-Slavic connotations and the outdated nature of the concept of archaeological culture within scholarly circles. Instead, they often place the term in quotation marks or qualify it with a descriptor, such as the “so-called” Bijelo Brdo culture. Some describe it as the fashion of the 10th-11th centuries that spread across Central Europe and parts of Croatia.⁷³ Such

Demo 2009; Gračanin 2011; Bedić 2014; Filipec 2015; Sokol 2016; Rapan-Papeša 2016; Tomičić 2019; Baškarad, Kulej 2021; Jarak 2021; Jeršek 2022. Publikacija koja se interpretativno razlikuje od bjelobrdskog okvira u sjevernoj Hrvatskoj jest monografija o nekropoli u Stenjevcu kod Zagreba, koja je nazvana “starohrvatsko groblje” (Simoni 2004).

⁷¹ Primjerice, s jedne strane se promišlja o ulozi kasnoantičkih i bizantskih tradicija u formiranju kulture, a s druge strane se impulsi koji dolaze iz mađarske kulturne sfere sagledavaju kao ključni.

⁷² Bunčić 2020, str. 90–91.

⁷³ Filipec 2015, str. 200, 214–215; Bilogrivić 2019, str. 223; Filipec 2020, str. 125–127.

⁷⁴ Neophodna su detaljna regionalna proučavanja svih vrsta arheoloških nalaza zasebno. Primjerice, dvodi-

2009; Demo 2009; Gračanin 2011; Bedić 2014; Filipec 2015; Sokol 2016; Rapan-Papeša 2016; Tomičić 2019; Baškarad, Kulej (ed.) 2021; Jarak 2021; Jeršek 2022. A publication with a different interpretative approach to the Bijelo Brdo framework in northern Croatia is a monograph on the necropolis in Stenjevec near Zagreb, which is referred to as an “early Croatian cemetery” (Simoni 2004).

⁷¹ For instance, regarding the role of Late Antique and Byzantine traditions in the establishment of the culture, or examining impulses from the Hungarian cultural sphere as crucial ones.

⁷² Bunčić (ed.) 2020, pp. 90–91.

⁷³ Filipec 2015, pp. 200, 214–215; Bilogrivić 2019, p. 223; Filipec 2020, pp. 125–127.

način posredno se umanjuje uloga mađarske države kao katalizatora promjena u regiji. U hrvatskoj sredini nije ponuđen novi alternativni pojam iako su neki autori nagovijestili potrebu za zamjenom termina bjelobrdské kulture nekim drugim.⁷⁵ S druge strane, pojedini autori starije generacije, koji su u svojim formativnim godinama radili sa Zdenkom Vinskim, opravdavaju eponimnost lokaliteta Bijelo Brdo. Iz njihovih određenih formulacija naslućuje se tendenciozan stav u nastojanju da se istakne posebnost hrvatskog prostora.⁷⁶ Nedavna monografija Željka Tomičića (sl. 2) predstavlja obiman pregled poznate građe, ali nije ponudila konkretne argumente o važnosti i specifičnosti hrvatskog međuriječja u širem kontekstu, s obzirom na to da je naglasak na razmatranju faza groblja i horizontalnoj stratigrafiji, koja je u velikoj mjeri već objašnjena. Dakle, i dalje nisu ponuđene interpretacije kulturne i privredno-ekonomske razine tih zajednica, kao ni interpretacije modela komunikacije s okolnim regijama, radioničkih središta i sl.⁷⁷

Istraživanje ove teme nije imalo značajnije mjesto u srednjovjekovnoj arheologiji u Srbiji, jer su proučavanja bila usmjerena na balkanski prostor s težištem na bizantskom nasljeđu i razdoblju srpske srednjovjekovne države. U stručnoj literaturi pojam je s vremenom potisnut, a samo se mjestimice održao kao odrednica za imenovanje lijevanih tipova naušnica,⁷⁸ premda se ni u tim slučajevima više ne susreće u najnovijim pregledima, u kojima se nalazi imenuju prema oblicima.⁷⁹ Termin je sasvim rijetko

jelni privjesci predstavljaju oblik ukrasa koji je tipičan samo za Karpatsku kotlinu, ali se ornamentika na njima može povezati s bizantskim i skandinavsko-ruskim stilom. „S“ karike su element koji je bio široko zastupljen u srednjoj Europi, ali panonski primjerci imaju jasne lokalne specifičnosti. Lunulasti privjesci i pojedini oblici naušnica predstavljaju lijevane imitacije nakita poznatog s teritorija Kijevske Rusi. Torkvesi, narukvice i prstenje izrađeni tehnikom dvostrukog prepleta veoma podsjećaju na nakit od prepletene žice koji je pronađen na sjeveru i istoku Europe, a vezuje se za vikinšku kulturu (usp. Radišić, u tisku). Vidi sl. 3.

⁷⁵ Jeršek 2022, str. 277, bilj. 173.

⁷⁶ U spomenutoj publikaciji Željko Tomičić u nekoliko navrata naglašava istaknuto mjesto groblja u Bijelom Brdu, a njegovo otkriće se čak naziva „sudbonosno“ (str. 16), odnosno pripada mu „časna uloga eponima“ (str. 245, 580).

⁷⁷ Prikaz knjige: Радишић 2021.

⁷⁸ Bjelobrdské naušnice: Радичевић 2007, str. 355; Bičić 2010, str. 20–21, sl. 4.

⁷⁹ Шнeхap 2017, str. 175–179.

Sl. 2. Naslovna slika korica knjige Ž. Tomičića
Fig. 2 Cover image of the Ž. Tomičić book

a statement can, however, be understood as a relativization of the significance of this cultural sphere, which certainly has its own peculiarities.⁷⁴ This approach also indirectly minimizes the role of the Hungarian state as a catalyst for changes in the region. In Croatian circles, no alternative term has yet been proposed, though some authors have hinted at the need to replace the term “Bijelo Brdo.”⁷⁵ On the other hand, certain scholars of an earlier generation, who worked with Zdenko Vinski during their

⁷⁴ Detailed regional studies of all types of archaeological finds individually are necessary. For instance, two-piece pendants represent a form of jewellery typical only of the Carpathian Basin, but their ornamentation can be linked to Byzantine and Scandinavian-Russian styles. S-shaped temple rings are an element widely represented in Central Europe, but Pannonian specimens have distinct local specificities. Crescent-shaped pendants and certain types of earrings represent cast imitations of jewellery known from the territory of Kievan Rus'. Torques, bracelets and rings made using the double-twisting technique closely resemble jewellery made of twisted wire in northern and eastern Europe, associated with Viking culture (cf. Radišić, in print). See fig. 3.

⁷⁵ Jeršek 2022, p. 277, n. 173.

upotrebljavan kao opisna odrednica za stanovništvo Karpatske kotline 10. – 12. stoljeća.⁸⁰ U vojvođanskom dijelu suvremene Srbije, koji je u srednjem vijeku pripadao Mađarskoj, postoji veliki broj evidentiranih nalazišta koja nisu sustavno istraživana. Prilikom komentiranja građe s tih nalazišta rijetko se upotrebljava naziv bjelobrdská kultura, i to kao vremenska i povijesna odrednica, bez upuštanja u njezino značenje.⁸¹ Arheološki ostatci 10. – 12. stoljeća iz Vojvodine i srpskog Podunavlja objedinjeni su u doktorskoj disertaciji autorice ovog rada.⁸²

Ideja o bjelobrdskoj kulturi djelomično je prisutna u suvremenim pregledima srednjovjekovnih tema u Sloveniji, također kao odrednica koja obuhvaća karakteristične nalaze na istoku zemlje, prije svega iz Ptuja i njegove okolice.⁸³ Ovaj pojam po potrebi koriste istraživači u Rumunjskoj,⁸⁴ Slovačkoj⁸⁵ i Češkoj,⁸⁶ ali je u tim sredinama podjednako u upotrebi i druga, mađarska terminologija („Hungarian Conquest period“, „Arpad period“).⁸⁷ U Austriji je prihvaćeno historiografsko imenovanje odgovarajuće građe prema mađarskoj vladarskoj dinastiji („Arpadenzeit“),⁸⁸ s obzirom na to da u istočnim regijama te zemlje nekropole sadrže ugarski novac i druge artefakte karakteristične za teritorij onovremene mađarske države.⁸⁹

formative years, defend the eponymous role of the Bijelo Brdo site, with some statements suggesting a tendentious attitude to highlight the uniqueness of the Croatian region.⁷⁶ Željko Tomičić's recent monograph (fig. 2) provides an extensive overview of known material but does not present strong arguments on the importance and distinctiveness of the Croatian region between the Mura, Drava, Danube and Sava rivers within a broader context. Its focus remains on cemetery phases and horizontal stratigraphy, much of which has already been explained, without offering any interpretations of the cultural and economic level of these communities, their models of communication with neighbouring regions, workshop centres, and related aspects.⁷⁷

In Serbia, research on this subject has not played a significant role in medieval archaeology, as studies have traditionally focused on the Balkans, especially on Byzantine heritage and the period of the medieval Serbian state. Over time, the term has gradually faded from scholarly literature, occasionally retained only to describe certain types of cast earrings.⁷⁸ Even this usage is rare in recent works, where finds are instead named by their shapes.⁷⁹ The term is also very rarely used as a descriptive designation for populations in the Carpathian Basin of the 10th–12th centuries.⁸⁰ In the Vojvodina part of modern Serbia, which once belonged to medieval Hungary, numerous documented sites have yet to be systematically researched. When discussing the archaeological material from these sites, the term “Bijelo Brdo culture” is seldom used, and even then, only as a chronological and historical determinant without any further analysis of its meaning.⁸¹ The archaeological remains from the 10th–12th centuries in Vojvodina and the Serbian Danube region are compiled in the doctoral dissertation of the author of this work.⁸²

⁸⁰ „Belo-Brdo population“: Miladinović-Radmilović 2012, str. 181, 200.

⁸¹ Primjerice Радичевић, Ђорђевић, Ђорђевић 2016, str. 350.

⁸² Радишић 2020.

⁸³ Milavec 2009, str. 267–268; Knific, Mlinar 2014, str. 439–440; Milavec 2023, str. 82.

⁸⁴ Ţiplic 2006; Cringaci Ţiplic, OŢa 2007; OŢa 2008; OŢa 2015.

⁸⁵ Fusek 2011; Fusek 2012; Thurzo *et al.* 2013.

⁸⁶ Ungerman 2021, str. 76–77, bilj. 87. Na ovom mjestu autor objašnjava da ne postoji naturalizirani pojam na češkom jeziku koji bi odgovarao pojmu zastupljenom u mađarskoj stručnoj literaturi za „groblja običnog stanovništva“. S druge strane, svjestan je problematike termina *bjelobrdská kultura* zbog njegova općeslavenskog prizvuka, ali se uz oprez opredjeljuje komentirati na taj način. Zapaža da se terminologija koja se upotrebljava u Austriji („nalazi/nošnja iz arpadovskog perioda“) još uvijek nije ustalila u okolnim zemljama (Obenaus 2010; Obenaus 2015). Čini nam se da je autor posredno dao legitimitet ovakvom pristupu kolege M. Obenausa. Vidi i bilj. 88. i 89.

⁸⁷ Gáll 2013a; Nevizánszky, Prohászka 2020.

⁸⁸ Obenaus 2010; Obenaus 2015; Brundke *et al.* 2017.

⁸⁹ Značajno je primijetiti da suvremeni austrijski istraživači koriste tipologiju materijala J. Gieslera (1981), ali

⁷⁶ In the mentioned publication, Željko Tomičić emphasizes several times the prominent place of the Bijelo Brdo cemetery – its discovery is even called “fateful” (p. 16) and is attributed the “honourable role of an eponym” (p. 245 and p. 580).

⁷⁷ Book review: Радишић 2021.

⁷⁸ Bjelo Brdo earrings: Радичевић 2007, p. 355; Bikić 2010, pp. 20–21, fig. 4.

⁷⁹ Шпехар 2017, pp. 175–179.

⁸⁰ Belo-Brdo population: Miladinović-Radmilović 2012, pp. 181, 200.

⁸¹ For example: Радичевић, Ђорђевић, Ђорђевић 2016, p. 350.

⁸² Радишић 2020.

Regionalne odlike nalazišta u južnim dijelovima Karpatske kotline

Na području Panonije poznat je velik broj srednjovjekovnih nekropola. Prema nekim procjenama evidentirano je preko 1500 nalazišta odnosno oko 30 000 grobova iz perioda 10. – 11. stoljeća, što se tumači kao izuzetno velik uzorak u odnosu na druge regije u Europi.⁹⁰ U navedenom razdoblju prepoznaje se nekoliko skupina groblja. Prema pogrebnim običajima i sadržaju grobnih inventara razlikuju se poganske nekropole, zatim tzv. prijelazne nekropole ili protokršćanske nekropole (s poganskim i kršćanskim elementima) te groblja nastala oko crkava, na kojima se pokapalo u potpunosti kristijanizirano stanovništvo.⁹¹ Poganskim grobljima pripadaju ranomađarske nekropole 10. stoljeća kao i mješovite nekropole s ranomađarskim i novim (bjelobrdskim) materijalom iz posljednjih desetljeća 10. i prve polovine 11. stoljeća. Na njima su zastupljeni različiti pogrebni običaji, poput prilaganja parcijalnog skeleta konja, oružja i opreme, priloga u hrani i keramičkih posuda. Ova kasnija groblja, nastala nakon sredine 10. stoljeća, koja su relevantna za naše istraživanje, obično sadržavaju nekoliko stotina ukopa, za razliku od malih ranomađarskih (plemenskih) nekropola.⁹² Glavne odlike tzv. protokršćanskih nekropola druge polovine 11. stoljeća predstavljaju reduciranje grobnog inventara i običaj prilaganja novca uz pokojnike. Od kraja 11. i tijekom 12. stoljeća nekropole se gotovo u pravilu razvijaju oko crkvenih objekata, po uzoru na zapadnu Europu („churchyards“), te se pokapanja na njima najčešće nastavljaju sve do kasnog srednjeg vijeka.⁹³

Sagledavajući distribuciju nekropola u cjelokupnoj Karpatskoj kotlini, zaključuje se da je njihov broj na rubnim područjima znatno manji nego u unutrašnjosti i na sjeveru iako mikroregionalne karte pokazuju nešto gušću koncentraciju nalazišta.⁹⁴

nalaze ne označavaju poput njega, već se opredjeljuju za povijesni termin.

⁹⁰ Langó 2005, str. 188–190; Mesterházy 2013, str. 490.

⁹¹ Gáll 2010; Gáll 2013b; Türk 2014.

⁹² Velika groblja s preko 1000 ukopa nisu karakteristična za Karpatsku kotlinu. Izuzetak predstavljaju velika groblja u Halimbi i Majsu u zapadnoj Mađarskoj: Török 1962; Kiss 1983.

⁹³ Langó 2005, str. 188; Filipec 2015, str. 270.

⁹⁴ Visy 2003, karta na str. 320. U nedostatku novije karte pozivamo se na ovu iako ona ne predstavlja sasvim objektivnu sliku, jer najdetaljnije prikazuje nalazišta

The concept of the Bijelo Brdo culture is partially present in contemporary studies of medieval topics in Slovenia, where it is also used as a determinant that encompasses distinctive archaeological finds from the eastern part of the country, especially around Ptuj and its surroundings.⁸³ Researchers in Romania,⁸⁴ Slovakia⁸⁵ and the Czech Republic⁸⁶ also use the term occasionally and when needed, although Hungarian terminology (such as “Hungarian Conquest period” or “Árpád period”) is equally used in these regions.⁸⁷ In Austrian research, the historiographical term for material associated with the Hungarian ruling dynasty (Árpádenzeit) is widely accepted,⁸⁸ as necropolises in the country’s eastern regions contain Hungarian coins and other artefacts characteristic of the medieval Hungarian state.⁸⁹

Regional characteristics of sites in the southern parts of the Carpathian Basin

A large number of medieval necropolises are known in the Carpathian Basin. According to some estimates, over 1,500 sites and about 30,000 graves from the 10th to the 11th centuries have been recorded there, which is considered an exceptionally large sample compared to other regions in Europe.⁹⁰ There are several different groups of cemeteries in this period. When classified by burial customs

⁸³ Milavec 2009, pp. 267–268; Knific, Mlinar 2014, pp. 439–440; Milavec 2023, p. 82.

⁸⁴ Ţiplic 2006; Crîngaci Ţiplic, Oţa 2007; Oţa 2008; Oţa 2015.

⁸⁵ Fusek 2011; Fusek 2012; Thurzo *et al.* 2013.

⁸⁶ Ungerman 202, 76–77, n. 87. The author explains that there is no naturalized term in the Czech language that would correspond to the term represented in Hungarian archaeological literature for “cemeteries of common people.” On the other hand, he acknowledges the problematic nature of the term Bijelo Brdo culture due to its pan-Slavic resonance but cautiously opts to name cemeteries in the Carpathian Basin this way. He notices that the terminology used in Austria – “finds/attire from the Árpád period” – has not yet established itself in neighbouring countries. (Obenaus 2010; Obenaus 2015). It seems the author indirectly legitimised such an approach of his colleague M. Obenaus. See also n. 88. and 89.

⁸⁷ Gáll 2013a; Nevizánszky, Prohászka 2020.

⁸⁸ Obenaus 2010; Obenaus 2015; Brundke *et al.* 2017.

⁸⁹ It is significant to note that contemporary Austrian researchers use J. Giesler's (1981) typology but do not label finds as he does, instead they use historical terms.

⁹⁰ Langó 2005, pp. 188–190; Mesterházy 2013, 490.

Arheološki podatci s panonskih nalazišta, unatoč općoj uniformnosti, pokazuju određene regionalne razlike u sadržaju.⁹⁵ Regionalnost se može smatrati prirodnim pojavom jer je u vezi sa specifičnim ukusom i potrebama zajednica na manjem prostoru. U tom kontekstu mogu se usporedno promatrati područja na jugu Karpatske kotline, koja pripadaju današnjoj Hrvatskoj i Srbiji.

Repertoar arheoloških pojava u sjevernoj Srbiji (Vojvodini) u najvećoj mjeri odgovara arheološkoj slici središnjih i sjevernih dijelova Karpatske kotline, ali se uočava razlika u intenzitetu pojava iz ranije i kasnije faze. Ranomađarski horizont (nekropole s parcijalnim dijelovima konja, streljačkom opremom, pozlaćenim nalazima odjeće, konjskom ormom i sl.) jasno se manifestira na sjeveru Banata i Bačke, dok je u Srijemu poznato tek nekoliko nalazišta. Na temelju te činjenice istraživači zaključuju da su doseljene grupe u znatno skromnijoj mjeri nastanile oblasti koje gravitiraju Balkanu, a težišno područje naseljavanja predstavljalo je Gornje Potisje.⁹⁶ Premda su Slaveni činili jednu od najznačajnijih etničkih grupa još pod avarskom vlašću, njihova ostavština najčešće se dovoljno jasno ne izdvaja, ni u odnosu na način pokapanja ni prema materijalnoj kulturi nekropola.⁹⁷ Domaće populacije⁹⁸ brzo su prihvatile nove kulturne obrasce, jer se od druge polovine 10. stoljeća na nekropolama javljaju nalazi karakterističnog stila, poput lijevanog nakita i nakita od žice (sl. 3).

u Mađarskoj. Ipak, oslikava opći trend istraženosti. Noviji pregledi upućuju na to da je broj nalazišta u Rumunjskoj znatno veći (vidi Gáll 2013a, T. 1), kao i u Srbiji (vidi Радишић 2020, karta 11). Također, izgleda da ima nešto više nalazišta i u panonskom dijelu današnje Hrvatske uspoređujući navedenu kartu s onima prikazanim u: Tomićić 2019.

⁹⁵ Bálint 1994, str. 192; Curta 2006, str. 192; Filipce 2015, str. 214–215.

⁹⁶ Radičević, Špehar 2015; Радишић, Узелац 2018.

⁹⁷ Lokalni supstrat pouzdanije se prati u naseobinskim kontekstima kroz kontinuitet naselja i tehnologiju izrade keramike koja pokazuje drukčije genealoške obrasce u odnosu na predmete s groblja, o čemu je već bilo riječi.

⁹⁸ Dosadašnji nalazi ne potvrđuju postojanje teritorijalno organiziranih jedinica (manjih kneževina) koje se spominju u kasnijim izvorima u vezi s napredovanjem Mađara prema južnim oblastima, koje danas pripadaju Vojvodini. Rijetki objavljeni nalazi iz naselja i nekropola 9. i ranog 10. stoljeća ne odaju dojam ekonomski i kulturno razvijenog područja (usp. Радишић 2020, str. 11–19).

and the contents of grave inventories, we distinguish pagan necropolises, so-called transitional or proto-Christian necropolises (with both pagan and Christian elements), and cemeteries established around churches, where a fully Christianized population was buried.⁹¹ Pagan necropolises include early Hungarian burial sites from the first half of the 10th century, as well as mixed necropolises with both early Hungarian material and newer (Bijelo Brdo) items from the last decades of the 10th and the first half of the 11th centuries. These cemeteries feature various burial practices, such as partial horse skeletons, weapons and equipment, food offerings and ceramic vessels placed within the graves. The later cemeteries, which emerged after the mid-10th century, and are of particular interest to us, usually contain several hundred graves, unlike the smaller early Hungarian (tribal) cemeteries.⁹² The main feature of the so-called proto-Christian necropolises from the second half of the 11th century is the smaller number of grave goods and the custom of placing coins with the deceased. From the end of the 11th century and throughout the 12th century, cemeteries nearly always developed around churches, following the Western European model (churchyards). Burials often continued in these cemeteries well into the Late Middle Ages.⁹³

When examining the distribution of necropolises throughout the entire Carpathian Basin, it can be concluded that their number is significantly lower in the peripheral areas than in the interior and northern regions, although micro-regional maps show a somewhat denser distribution of sites.⁹⁴ Apart from a general uniformity, the archaeological finds from sites in the Carpathian Basin do not contain identi-

⁹¹ Gáll 2010; Gáll 2013b; Türk 2014.

⁹² Large cemeteries with over 1,000 burials are not characteristic of the Carpathian Basin. The exceptions are two large cemeteries, in Halimba and Majs, in western Hungary: Török 1962; Kiss 1983.

⁹³ Langó 2005, p. 188; Filipce 2015, p. 270.

⁹⁴ Visy (ed.) 2003, map on p. 320. Since there isn't a newer map available, we refer to this one, although it does not present a fully objective picture, as it most accurately depicts sites in Hungary. Nevertheless, it illustrates the general trend of research. Recent reviews indicate a much higher number of sites in Romania (see Gáll 2013a, pl. 1.), as well as in Serbia (see Радишић 2020, map 11). It seems that there are also more sites in the Pannonian part of present-day Croatia, when compare said map with those provided by Tomićić 2019.

Sl. 3. Karakterističan nakit iz nekropola s kraja 10. i iz 11. veka, zapadna Bačka, stalni postav Gradskog muzeja Sombor (V. Uzelac)

Fig. 3 Characteristic jewellery found in necropolises from the late 10th and the 11th centuries, western Bačka, permanent exhibition of the City Museum Sombor (V. Uzelac)

Oblast Bačke ušla je u administrativno-teritorijalnu organizaciju Mađarske već početkom 11. stoljeća,⁹⁹ dok je Banat pripojen nešto kasnije.¹⁰⁰ Srijem je tijekom 11. i 12. stoljeća bio periodično pod bizantskom i ugarskom vlašću, ali je naposljetku organiziran kao zasebna mađarska županija.¹⁰¹ Veličina i odlike nekropola te sadržaj u njima sasvim se uklapaju u generalnu sliku Karpatske kotline, s tim da se zbog blizine Bizanta bilježe i nalazi koji potječu s juga. Najveće istraženo groblje 11. stoljeća nalazi se u Verušiću kod Subotice,¹⁰² a nedavno je objavljena i važna nekropola u Batajnici kod Beograda u Srijemu.¹⁰³ Velik broj predmeta potječe i s devastiranih ili nedovoljno dokumentiranih

cal material across the regions.⁹⁵ The regional aspect in this regard can be considered a natural occurrence, as it relates to the specific tastes and needs of communities in smaller areas. In this context, the regions of the southern Carpathian Basin, which now belong to modern Croatia and Serbia, can be examined comparably.

The repertoire of archaeological finds in northern Serbia (Vojvodina) mostly aligns with the archaeological picture of the central and northern parts of the Carpathian Basin, but differences are noted in the intensity of finds from the earlier and later phases. The early Hungarian horizon (necropolises with partial horse skeletons, archery equipment, gilded clothing items, horse harnesses and the like) is clearly evident in the north of the regions Banat and Bačka, with only a few sites known in Syrmia.

⁹⁹ Ђирковић 2017, str. 99.

¹⁰⁰ Чемере 2016, str. 82–83, 86–88, s literaturom.

¹⁰¹ Györfy 1959.

¹⁰² Szekeres, Szekeres 1996.

¹⁰³ Шпехар, Стругар Бевц 2016.

⁹⁵ Bálint 1994, p. 192; Curta 2006, p. 192; Filipec 2015, pp. 214–215.

vojvodanskih lokaliteta.¹⁰⁴ Kada je riječ o naseobinskim tragovima, ovaj prostor također se uklapa u širu sliku naselja u Ugarskoj, osobito zbog velike zastupljenosti keramičkih kotlova.¹⁰⁵

Situacija je drukčija u pogledu intenziteta i karaktera ranog mađarskog utjecaja u jugozapadnoj Panoniji odnosno međuriječju Drave i Save. Ta velika oblast nalazila se između triju političkih entiteta, Mađarske, Hrvatske i Svetog Rimskog Carstva, što je odredilo njezin specifičan razvoj. Razmjeri utjecaja s različitih strana nisu sasvim jasni u povijesnom smislu, no na osnovi arheoloških nalaza naslućuju se određeni trendovi.¹⁰⁶ Pisani izvori ne pružaju podatke o ovoj regiji sve do kraja 11. stoljeća, kada ona biva pripojena teritoriju Mađarske.¹⁰⁷ Veći dio njezina područja, koje je u 9. stoljeću pripadalo Panonskoj kneževini,¹⁰⁸ poznat u kasnijim izvorima srednjeg vijeka kao *Sclavinia*,¹⁰⁹ po svoj prilici većinom je bio naseljen slavenskom populacijom. Same činjenice da se ne spominje u izvorima iz vremena mađarske ekspanzije i da se na tom području ne nalaze materijalni tragovi ranomađarskog horizonta daju mu posebno mjesto u razmatranjima društveno-političke situacije epohe. Kako je ranije spomenuto, u oblastima zapadno od hrvatskog Podunavlja nema ranomađarskih nekropola s elementima istočnih (nomadskih) tradicija, ako se izuzme jedan nedovoljno rječit nalaz iz Đakova u istočnoj Slavoniji.¹¹⁰ Dalje na zapadu i sjeverozapadu takvi nalazi sporadično se prate na tlu Slovenije, Češke i Njemačke, no oni su povezani s ratnim operacijama Mađara, a ne s njihovim naseljavanjem.¹¹¹ Pojedini

Based on this, researchers conclude that migrating groups settled in much smaller numbers in areas gravitating towards the Balkans, as the Upper Tisza region was the core area of settlement.⁹⁶ Although the Slavs were one of the most significant ethnic groups still under Avar rule, their heritage is often not clearly distinguishable, either in burial customs or in the material culture of the necropolises.⁹⁷ The local populations⁹⁸ quickly adopted new cultural patterns, as evidenced by finds in cemeteries that have a distinctive style from the second half of the 10th century, such as cast jewellery and jewellery made of wire (fig. 3).

The region of Bačka became part of Hungary's administrative-territorial organization already in the early 11th century,⁹⁹ while Banat was annexed somewhat later.¹⁰⁰ Syrmia, throughout the 11th and 12th centuries, was periodically under Byzantine and Hungarian rule but was eventually organized as a separate Hungarian county.¹⁰¹ The size and characteristics of cemeteries and their contents in this region fit completely into the general picture of the Carpathian Basin, though, due to proximity to Byzantium, some finds have been recorded that originate from the south. The largest excavated 11th-century cemetery is located in Verušić near Subotica.¹⁰² Recently another important necropolis in Batajnica, near Belgrade in Syrmia, has also been published.¹⁰³ A large number of artefacts originates from damaged or poorly documented sites in Vojvodina.¹⁰⁴ In terms of settlement traces, this area also fits into the broader settlement pattern of the Hungarian state,

¹⁰⁴ Станојев 1989.

¹⁰⁵ Takács 2022.

¹⁰⁶ Koliko nam je poznato prema materijalnim podacima, najslabiji utjecaj dolazio je iz zapadne sredine, odnosno iz Svetog Rimskog Carstva, onaj s juga, iz Hrvatske u skromnom obimu, a najviše arheoloških podataka odgovara materijalu koji se vezuje za sferu mađarske države.

¹⁰⁷ Budak 2018, str. 185, 217.

¹⁰⁸ Filipec 2015, str. 143 i dalje.

¹⁰⁹ Prvi put se pod tim imenom spominje u kontekstu širenja vlasti kralja Ladislava, koji u svom pismu montekasinskom opatu Oderiziju 1091. godine tvrdi: „ste kao sam gotovo čitavu Slavoniju (Sclauoniam)“ (Font 2005, str. 8).

¹¹⁰ U pitanju je nalaz deltoidne strelice, uz napomenu da predmet nije otkriven uz sam skelet, već u zapuni groba (Filipec 2015, str. 210, bilj. 578).

¹¹¹ Karo 2021, str. 322–324, s literaturom. Zanimljivo je, primjerice, da nalaza koji se pripisuju ranomađarskoj kulturi ima i u Skandinaviji: Hedenstierna-Jonson 2012.

⁹⁶ Radičević, Špehar 2015; Радишић, Узелац 2018.

⁹⁷ The local substratum can be traced more reliably in settlement contexts based upon the continuity of settlements and ceramic production techniques, which show different genealogical patterns compared to items from cemeteries, as already mentioned above.

⁹⁸ So far, previous finds have not confirmed the existence of territorially organized units (smaller principalities) that are mentioned in later sources, particularly in connection with the advance of the Hungarians towards the southern regions that belong to Vojvodina today. The rare published finds from settlements and necropolises of the 9th and early 10th centuries do not suggest an economically or culturally developed region (cf. Радишић 2020, pp. 11–19).

⁹⁹ Ђирковић 2017, p. 99.

¹⁰⁰ Чемеpe 2016, pp. 82–83, 86–88, with references.

¹⁰¹ Györfy 1959.

¹⁰² Szekeres, Szekeres 1996.

¹⁰³ Шпехар, Стругар Бевц 2016.

¹⁰⁴ Станојев 1989.

nalazi iz ranijeg vremena (kraja 8. i početka 9. stoljeća) upućuju na postojanje društvenih elita koje su bile u tješnjem kontaktu s franačkom i bugarskom političkom sferom, što se potvrđuje i u pisanim izvorima.¹¹² Ipak, istraživanja nisu pružila opširnije podatke o društvenom i kulturnom nivou populacija na jugozapadu Panonije u kasnijoj etapi, s početka 10. stoljeća, uz izuzetak nalazišta u Loboru. Riječ je o jednom od rijetkih lokaliteta na kojem je ustanovljen kontinuitet upotrebe prostora tijekom čitavog srednjeg vijeka.¹¹³

Među istraživačima ne postoji suglasje oko podijeljenosti utjecaja Hrvatske i Mađarske u međuriječju tijekom 10. i 11. stoljeća, pa se u literaturi mogu pronaći povijesne karte koje prikazuju različite zone razgraničenja. Nerijetko se veći dio ovog prostora percipira kao mađarski teritorij i prije službenog pripajanja 1091. godine (sl. 4), ali postoje i mišljenja da je hrvatsko-mađarska zona razgraničenja bila negdje na području između središnjeg i istočnog dijela današnje Slavonije (Požeška kotlina).¹¹⁴ Kao srednje rješenje uveden je termin *terra nulijs* (ničija zemlja), opcija prema kojoj su obje strane ovo područje mogle smatrati svojim, a da je ono suštinski bilo izvan političke uprave.¹¹⁵ Na međunarodnoj osnovi također se podcrtava specifično mjesto Slavonije kao pograničnog teritorija, odnosno tampon zone koja nije prihvaćala nijednu okolnu vlast, već je lokalno plemstvo imalo odlučujuću ulogu.¹¹⁶

Od sredine 10. stoljeća u dravsko-savskom međuriječju također se povećava broj groblja u kojima prevladavaju predmeti bjelobrdskog stila. Najviše podataka crpi se iz ranije istraživanih nekropola, dobro poznatih stručnoj javnosti, a to su Vukovar – Lijeva Bara¹¹⁷ i Bijelo Brdo,¹¹⁸ nekropole na Ptujskom

particularly regarding the high prevalence of ceramic cauldrons.¹⁰⁵

The situation differs, however, in terms of the intensity and nature of early Hungarian influence in south-western Pannonia, in the region between the Drava and Sava rivers. This vast area lay between three political entities, Hungary, Croatia and the Holy Roman Empire, which shaped its unique development. The extent of influence from different sides is not entirely clear historically, although certain trends are hinted at based upon archaeological finds.¹⁰⁶ Written sources provide no information about this region until the end of the 11th century, when it was annexed by Hungary.¹⁰⁷ Most of the area that belonged to the Pannonian Principality in the 9th century,¹⁰⁸ known in later medieval sources as *Sclavinia*,¹⁰⁹ was likely predominantly inhabited by a Slavic population. The very fact that it is not mentioned in sources from the time of Hungarian expansion, along with the absence of material traces of the early Hungarian horizon in this area, gives this region a unique place in the analysis of the socio-political situation of the era. As previously mentioned, it is specifically in the areas west of the Croatian Danube region where there are no early Hungarian necropolises with elements of eastern (nomadic) traditions, with the exception of an inconclusive find in Đakovo in eastern Slavonia.¹¹⁰ Further west and northwest, such finds sporadically appear in Slovenia, the Czech Republic and Germany, but these are connected to Hungarian military campaigns rather than their migration and settlement there.¹¹¹ Certain finds from earlier times

¹⁰⁵ Takács 2022.

¹⁰⁶ Based on the available evidence, the weakest influence came from the West, specifically the Holy Roman Empire, while influences from the south or Croatia were relatively modest. Most archaeological data corresponds to material related to the sphere of the Hungarian state.

¹⁰⁷ Budak 2018, pp. 185, 217.

¹⁰⁸ Filipec 2015, p. 143 ff.

¹⁰⁹ It is first mentioned under this name in connection with the expansion of King Ladislaus's rule, who, in his letter to Monte Cassino abbot Oderisius in 1091, claims: "... I have seized almost all of Slavonia (Sclavoniam)..." (Font 2005, 8).

¹¹⁰ The discovery involves a deltoid arrowhead, with the note that the item was not found directly with the skeleton but within the fill of the grave (Filipec 2015, pp. 210–210, n. 578).

¹¹¹ Karo 2021, pp. 322–324, with references. Interestingly, artefacts attributed to the early Hungarian culture

¹¹² Filipec 2015, str. 135, bilj. 350. O grobovima iz Bojne: <https://www.hrz.hr/index.php/aktualno/novosti-i-obavijesti/3280-izlozba-knez-iz-bojne-novo-poglavlje-hrvatske-povijesti-u-gradskom-muzeju-sisak> [konzultirano 20. 6. 2024.].

¹¹³ Filipec, Bunčić 2021; usp. Filipec 2009.

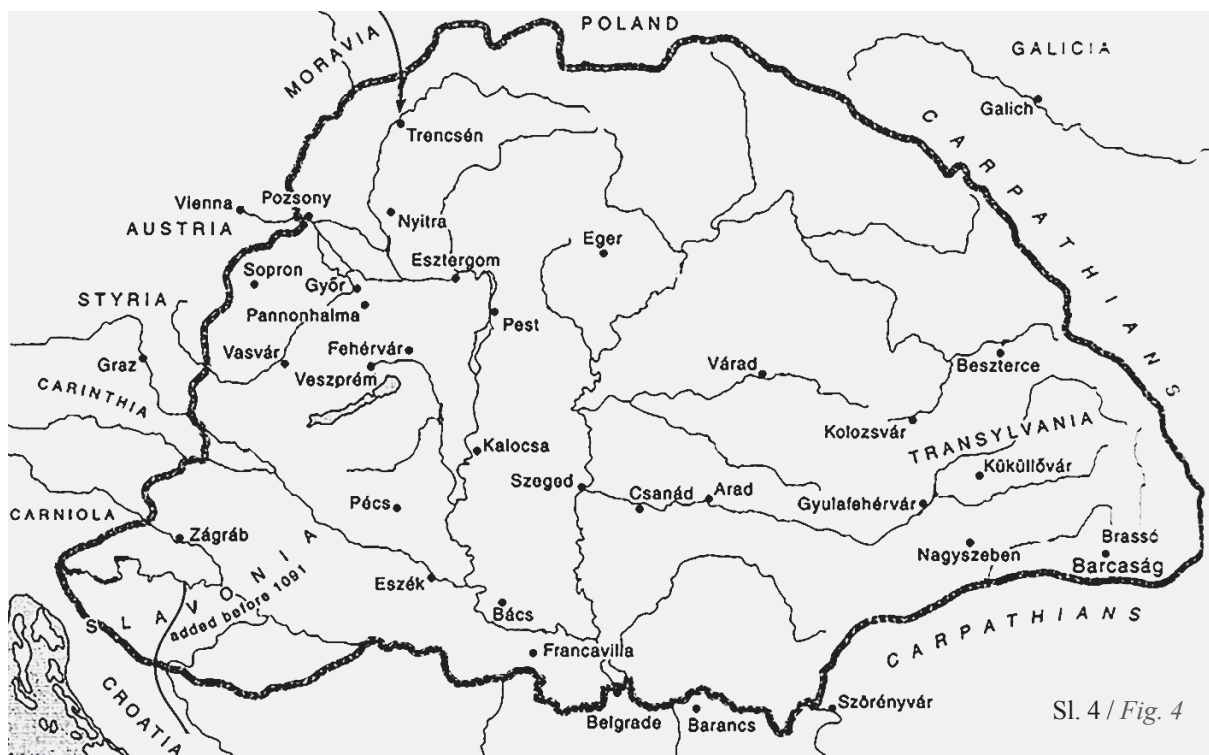
¹¹⁴ Györffy 1970, str. 223–225, 240; Berend 2001, str. 18, 59, karte I–II; Regan, Kaniški 2003, karte 71–73, 77; Petrovics 2011, str. 14, sl. 4; Gračanin 2011, str. 224, bilj. 614; Szabó 2013, karta na unutrašnjim koricama (autor Péntes Szabolcs); Filipec 2015, str. 218, sl. 80; Tomićić 2019, str. 12–13.

¹¹⁵ Takács 2010, str. 58; Takács 2013, str. 646, bilj. 44.

¹¹⁶ Curta 2006, str. 191–193; Mühle 2023, str. 196.

¹¹⁷ Demo 2009.

¹¹⁸ Istraženi dio groblja nije publiciran u cijelosti, ali postoji nekoliko izvještaja i preglednih radova: Bru-

Sl. 4. Teritorij mađarske države u ranom 11. stoljeću (prema: Berend 2001, 18, karta 1; dorada M. Radišić)

*Fig. 4 Territory of the Hungarian state in the early 11th century
(according to Berend 2001, 18, map 1; revised by M. Radišić)*

gradu u Sloveniji i nekoliko nekropola u sjevernoj Bosni, koje se redovito komentiraju u regionalnom kontekstu s nekropolama hrvatskog međuriječja.¹¹⁹ Sva ova nalazišta smještena su u rubnim zonama međuriječja i međusobno su udaljena, pa daju donekle različite slike arheoloških sadržaja. Između 1980-ih i početka 2000-tih godina dokumentirano je nekoliko novih, zaštitno istraživanih nekropola s uzorkom od po par desetaka grobova.¹²⁰

Razlike se uočavaju u vidu češće pojave lijevanih naušnica¹²¹ na nalazištima koja gravitiraju k zapadu, dok je u istočnijim dijelovima, uključujući Srijem, prisutan konkretniji mađarski utjecaj (prije svega pojava ratničkih ukopa na Lijevoj Bari) uz pojavu mađarskog novca. Uočene specifičnosti objašnjavaju se postojanjem mikroregionalnih razlika u međuriječju, koje se definiraju kao istočna

(late 8th and early 9th centuries) suggest the existence of social elites that had been in closer contact with the Frankish and Bulgarian political spheres, as also confirmed in written sources.¹¹² However, research has not yielded extensive results regarding the social and cultural level of the populations in south-western Pannonia in the later phase, i.e. at the beginning of the 10th century, with the exception of the site in Lobar, which is one of the few sites, whose continuous use throughout the entire Middle Ages has been confirmed.¹¹³

There is no consensus among researchers on the extent or division between Croatian and Hungarian influence in the area between the Drava and Sava rivers during the 10th and 11th centuries, and historical maps in literature often depict varying boundary zones related to this division. A larger part of this territory is frequently perceived as Hungarian terri-

nšmid 1904; Ercegović-Pavlović 1958; Tomićić 1991; Tomićić 2019, str. 219–249.

¹¹⁹ Tomićić 2019, str. 303–324, 347–422.

¹²⁰ Nekropole u Trnju, Josipovu, Zvonimirovu i Suhopolju: Tomićić 2019, str. 423–435, 453–488.

¹²¹ Радишић 2020, str. 419–420, gdje je ponuđen i novi termin za ovu vrstu nakita: *naušnice podunavsko-posavske regije* (umjesto bjelobrdske); Радишић, u pripremi.

have also been found in Scandinavia: Hedenstierna-Jonson 2012.

¹¹² Filipec 2015, p. 135, n. 350; On graves from Bojna: <https://www.hrz.hr/index.php/aktualno/novosti-i-obavijesti/3280-izlozba-knez-iz-bojne-novo-poglavlje-hrvatske-povijesti-u-gradskom-muzeju-sisak>

¹¹³ Filipec, Bunčić (eds.) 2021; cf. Filipec 2009.

i zapadna inačica bjelobrdske kulture.¹²² Ovaj fenomen potvrđuje se i u naseobinskim kontekstima, konkretno u pogledu nedostatka keramičkih kotlova među keramičkim sadržajem. Poznato je svega nekoliko ulomaka takvih kotlova s nalazišta u okolini Osijeka i Vukovara.¹²³

Kada je riječ o „eponimnoj“ nekropoli Bijelo Brdo i Lijevoj Bari, ta nalazišta, koja su dala podatke iz preko 600 grobova, pružaju najdetaljniji uvid u materijalnu kulturu. Repertoar nalaza s tih lokaliteta bliži je trendovima s druge, lijeve obale Dunava, odnosno trendovima iz međuriječja Dunava i Tise, nego onima iz zapadnih područja. Onovremena populacija, primjerice, preferirala je prstenje s kasetom, čija brojnost upućuje na potencijalno postojanje radionica u okolini Osijeka i Vukovara.¹²⁴ Također, pokazalo se i da su pojedini tipovi dvodijelnih privjesaka mogli biti proizvedeni u lokalnim radionicama na jugozapadu Panonije.¹²⁵ Tipičnih bjelobrdskih nalaza, poput dvodijelnih srcolikih privjesaka, ima i dalje prema zapadu, sve do Lobora,¹²⁶ te u istočnoj Sloveniji.¹²⁷ Kao i na nalazištima u središnjim dijelovima međuriječja, na spomenutim nekropolama prisutni su nalazi bizantske provenijencije, predmeti iz karantansko-ke-tlaškog kruga, iz oblasti Kijevske Rusi, ali i ukrasi koji, prema našem mišljenju, imaju veze s Poljskom (primjerice, naušnice tipa Stenjevec). Zanimljivo je da na razmatranim prostorima sasvim izostaju masivne otvorene narukvice romboidnog presjeka kakve nalazimo u susjednoj Bačkoj i Banatu kao i u drugim dijelovima Karpatske kotline.¹²⁸

Prikazana arheološka ostavština s nekropola na prijelazu iz prvog u drugi milenij oslikava mješavinu različitih tehnoloških, zanatskih i umjetničkih tradicija iz bližeg i šireg europskog okruženja koje su suvremene bjelobrdskoj kulturi. Zaista je riječ o jednoj posebnoj, vrlo eklektičnoj materijalnoj kulturi koja nastaje stapanjem različitih utjecaja, a putevi i mehanizmi tih kulturnih strujanja još uvijek nisu dovoljno razjašnjeni. Već je bilo spomenuto

tory even before its confirmed annexation in 1091 (fig. 4), although there are also some opinions suggesting that the Croatian-Hungarian boundary zone was somewhere in the area between the central and eastern part of Slavonia (the Požega Valley).¹¹⁴ As a middle-ground solution, the term *terra nullius* (no man's land) has been introduced; this concept suggests that both sides could have considered this area their own, while it essentially remained outside political control.¹¹⁵ On an international level, the specific position of Slavonia is also emphasized as a borderland territory or a buffer zone that did not accept any surrounding authority. Instead, local nobility played a decisive role in governance.¹¹⁶

From the mid-10th century, there is an increase of cemeteries in the area between the Drava and Sava rivers where artefacts of the Bijelo Brdo style predominate. Most data derives from necropolises, which have been researched a long time ago and are well known to the professional community, such as Vukovar–Lijeva Bara¹¹⁷ and Bijelo Brdo,¹¹⁸ as well as the necropolis on Ptuj Castle in Slovenia and several necropolises in northern Bosnia. These are frequently discussed within a regional context alongside the necropolises in the territory between the two rivers.¹¹⁹ Since all these sites are located far from each other, in peripheral zones of the interfluvium, they provide somewhat differing pictures of the archaeological contents. Between the 1980s and the early 2000s, several new necropolises were recorded, where rescue excavations have been conducted only on a small sample, i.e. at several dozen graves.¹²⁰

Differences are noticeable in the increased presence of cast earrings¹²¹ at sites gravitating towards

¹²² Vinski 1970, str. 71–79; usp. Filipec 2020.

¹²³ Demo 1996, str. 94, kat. 61/15; Minichreiter, Marković 2013, str. 165, sl. 102; Sekelj Ivančan 2014, str. 58–59, T. 1/9.

¹²⁴ Brunšmid 1904, str. 41–42, sl. 7/1–3, 6; Demo 2009, str. 523–528.

¹²⁵ Demo 1983, str. 292–293.

¹²⁶ Filipec 2021.

¹²⁷ Bitenc, Knific 2001.

¹²⁸ Радишић 2020, str. 284–285.

¹¹⁴ Györfy 1970, pp. 223–225, 240; Berend 2001, pp. 18, 59, maps I–II; Regan, Kaniški (prep.) 2003, maps no. 71–73, 77; Petrovics 2011, 14, fig. 4; Gračanin 2011, p. 224, n. 614; Szabó 2013, map on the inner cover (author Péntes Szabolcs); Filipec 2015, p. 218, fig. 80; Tomićić 2019, pp. 12–13.

¹¹⁵ Takács 2010, p. 58; Takács 2013, 646, n. 44.

¹¹⁶ Curta 2006, pp. 191–193; Mühle 2023, p. 196.

¹¹⁷ Demo 2009.

¹¹⁸ The researched part of the cemetery has not been fully published, but a few reports and overview works exist: Brunšmid 1904; Ercegović-Pavlović 1958; Tomićić 1991; Tomićić 2019, pp. 219–249.

¹¹⁹ Tomićić 2019, pp. 303–324, 347–422.

¹²⁰ Necropolises in Trnje, Josipovo, Zvonimirovo and Suhopolje: Tomićić 2019, pp. 423–435, 453–488.

¹²¹ Радишић 2020, pp. 419–420, where a new terminology for this type of jewellery is proposed, namely ear-

sagledavanje ovih nalaza kao jednostavnih, zanatski skromnih izrađevina, ali takvom gledištu treba pristupiti kritički. Činjenica da su nalazi u grobovima brojni veoma je indikativna.¹²⁹ Mišljenja o kontinuitetu antičkih i kasnoavarskih „oblikovnih tradicija“ kao i o znatnijem utjecaju Bizanta na ovim prostorima, koja se i dalje pojavljuju u literaturi,¹³⁰ smatramo neodrživim.

Zaključak: Riječ je samo o terminologiji

Stvaranje Mađarske u 10. i 11. stoljeću iz kojeg je promijenilo političku sliku srednje Europe, zbog čega se o ovom procesu u medijevistici raspravljalo dugo vremena i s mnogo aspekata, a jedan od njih predstavljala je i bjelobrdská kultura. Činjenica je da se pojava specifičnih nalaza u punom smislu ostvaruje u periodu nakon prestanka mađarskih pohoda po Europi, s formiranjem mađarske države, od druge polovine 10. stoljeća. Tada se uspostavlja određena ekonomska stabilnost i administrativno-teritorijalna organizacija koja je uzrokovala pomicanje i miješanje populacija. Bjelobrdská kultura može se u najširem smislu shvatiti kao jedna od najkasnijih (rano)srednjovjekovnih europskih kultura u kojoj se ogleda stapanje nomadskih i nenomadskih elemenata, a potom postupna preobrazba u feudalno kršćansko društvo. Mađarska je imala specifičan razvoj zahvaljujući središnjem položaju među velikim kulturnim kompleksima; takav centralni položaj se u suvremenoj historiografiji sliko-

the west, while a stronger Hungarian influence (primarily warrior burials at Lijeve Bara) is present in the eastern parts, including Syrmia, alongside the appearance of Hungarian coins. These distinct characteristics have been explained as micro-regional differences within the interfluvium and defined as eastern and western variations of the Bijelo Brdo culture.¹²² This phenomenon has also been confirmed in settlement contexts, particularly in terms of the lack of ceramic cauldrons within pottery finds. Only a few fragments from sites near Osijek and Vukovar are known.¹²³

When it comes to the “eponymous” necropolises of Bijelo Brdo and Lijeve Bara, these sites, having provided data from more than 600 graves, offer the most detailed insight into the material culture. The repertoire of finds from these sites is closer to the trends of the other, left bank of the Danube, or from the Danube-Tisza interfluvium, than from the western areas. The populations of that time, for example, preferred rings with a bezel, the number of which suggests potential workshops near Osijek and Vukovar.¹²⁴ Furthermore, certain types of two-piece pendants could have also been produced in local workshops in south-western Pannonia.¹²⁵ Typical Bijelo Brdo finds, such as two-piece heart-shaped pendants, have been discovered further west as far as Lőrinc,¹²⁶ as well as in eastern Slovenia.¹²⁷ As in the central parts of the interfluvium, the mentioned necropolises also contain finds of Byzantine provenance, items from the Carantanian-Köttlach cultural group, from the area of Kievan Rus', as well as ornaments that, in our opinion, are related to Poland (e.g., earrings of the Stenjevec type). Interestingly, massive open bracelets with a rhomboid cross-section, common in neighbouring Bačka and Banat, are entirely absent in the respective areas.¹²⁸

¹²⁹ Na Lijevoj bari nalazi su konstatirani u gotovo polovini grobova (u 191 grobu od ukupno 438 istraženih): Demo 2009, str. 407.

¹³⁰ Kao primjer navodimo odjeljak iz recenzije knjige Ž. Tomičića: „Analiza pojedinih tipova nalaza u istočnom i zapadnom dijelu Međurječja govori o znatnom udjelu prethodnih oblikovnih tradicija iz kasne antike i avaroslavenskog razdoblja, kao i o bizantskim utjecajima koji su pridonijeli genezi bjelobrdskog kulturnog kruga. U toj genezi mađarski utjecaji nisu imali posebno važno mjesto, a nikako prevladavajuće značenje, kako se tumači u dijelu literature. Jasno izdvojeni spektar nalaza koji se redovito susreće na analiziranim lokalitetima govori o realnom postojanju jednog zasebnog kulturnog kruga, koji se primjereno naziva bjelobrdskim i zbog duge tradicije takvog označavanja, koju Tomičić osnažuje iznošenjem znanstvene valorizacije eponimnog lokaliteta, groblja Bijelo Brdo II ... Međurječje Mure, Drave, Dunava i Save izrazito je regionalan prostor, više povezan s mediteranskim i bizantskim središtima od drugih dijelova Karpatske kotline.“ (Jarak 2021, str. 360).

rings of the *Danubian-Sava region* (instead of Bijelo Brdo earrings); Радишић, (in preparation).

¹²² Vinski 1970, pp. 71–79; cf. Filipec 2020.

¹²³ Demo 1996, 94, cat. 61/15; Minichreiter, Marković 2013, 165, fig. 102; Sekelj Ivančan 2014, 58–59, pl. 1/9.

¹²⁴ Brunšmid 1904, pp. 41–42, fig. 7/1–3, 6; Demo 2009, pp. 523–528.

¹²⁵ Demo 1983, pp. 292–293.

¹²⁶ Filipec 2021.

¹²⁷ Bitenc, Knific (eds.) 2001.

¹²⁸ Радишић 2020, pp. 284–285.

vito označava sintagmom „in-between Europe“.¹³¹ Čini nam se da su uspon Svetog Rimskog Carstva, Bizanta i Kijevske Rusi, uz jačanje vikinškog djelovanja po Europi, u širem smislu utjecali na stvaranje novog političko-kulturnog identiteta u njihovu susjedstvu. Iako je bila pod permanentnim utjecajima tih sfera, koje se prema općim parametrima obično smatraju „naprednijim“, ova sredina od njih se ipak značajno razlikovala. Na prvi pogled njezini materijalni tragovi djeluju skromno, ali su specifični u razvojnog smislu.¹³²

Mnogi arheolozi i dalje koriste termin *arheološka kultura* iz praktičnih razloga, kako bi čitatelju brzo prenijeli informaciju o prostoru, vremenu i odlikama materijalne kulture. No, isto tako može se posegnuti i za vremenskim, opisnim ili povijesnim odrednicama. Predmetni termin čvrsto je ukorijenjen u deskriptivnom sustavu arheoloških proučavanja, ali danas to možemo mijenjati i prilagođavati se potrebama suvremene znanosti. Na temelju prethodne analize podataka dolazimo do zaključka da je poželjno usvajanje jedne opće (povijesne) terminologije za čitav prostor u kojem se dokumentira arheološka građa zajedničkih odlika. Smatramo da se mađarska arheologija, koja je dala obilje podataka o ovom periodu, s pravom može uzeti kao referentna, odnosno ona čiju bi terminologiju trebalo usvojiti u drugim znanstvenim sredinama. U tom smislu, termin *bjelobrdská kultura* nije pogodan za označavanje arheoloških nalaza u južnim dijelovima Panonije, koji su povijesno potvrđeno bili u sastavu mađarske države ili su, prije ulaska u njezine administrativne okvire, bili pod mađarskim utjecajem. Odgovarajući krovni termin bio bi *arpadovski period*, iz kojeg se mogu izvesti sintagme poput nekropole/naselja (rano)arpadovskog perioda, (rano)arpadovski nalazi, (rano)arpadovski stil i sl.,¹³³ koji se mogu zamijeniti s odgovarajućim kronološkim i geografskim odrednicama. Asociraju li predloženi pojmovi eksplicitno samo na mađarsku povijest u regiji? Smatramo da u medijevističkoj zajednici treba postojati objektivni otklon od takvih asocijacija jer smo svjesni promjenljivosti granica i identiteta u prošlosti. Uostalom, dobar primjer je usvajanje

The presented archaeological heritage from necropolises at the transition from the first to the second millennium reveals a blend of various technological, craft and artistic traditions from close and broader European surroundings that are contemporary with the Bijelo Brdo culture. This material culture is truly unique and highly eclectic, and emerged from the merging of diverse influences. However, the routes and mechanisms of these cultural movements are not yet fully clarified. As already mentioned, these finds have been previously viewed as simple, modestly crafted artefacts, but such a perspective should be approached critically. The fact that these finds are numerous in graves is highly indicative.¹²⁹ Views suggesting a continuity of ancient and late Avar “craftsmanship traditions,” as well as claims of significant Byzantine influence in these areas, which still appear in the literature,¹³⁰ are considered untenable.

Conclusion:

It is just a matter of terminology

The formation of Hungary in the 10th to 11th centuries fundamentally changed the political landscape of Central Europe. Consequently, this process has been the subject of long-standing, multi-faceted debates in medieval studies, which also included discussions on the Bijelo Brdo culture. It is evident that the appearance of specific finds in the full sense occurred after the Hungarian raids across Europe

¹²⁹ At Lijeva Bara, finds were recorded in almost half of the graves (in 191 graves out of a total of 438 examined ones): Demo 2009, 407.

¹³⁰ As an example, we cite a section from the review of Ž. Tomićić's book: “The analysis of specific types of finds in the eastern and western parts of the interfluvium indicates a significant share of earlier stylistic traditions from the Late Antiquity and the Avaro-Slavic period, as well as Byzantine influences that contributed to the genesis of the Bijelo Brdo cultural circle. Hungarian influences did not play a particularly important role in this genesis, let alone a dominant one, as interpreted in some of the literature. The clearly defined spectrum of finds, regularly encountered at researched sites, points to the actual existence of a distinct cultural circle, aptly named the Bijelo Brdo circle also due to the long-standing tradition of such designation, which is further substantiated by Tomićić with his valorisation of the eponymous site, the Bijelo Brdo II cemetery ... The region between the Mura, Drava, Danube and Sava rivers is a highly regional space, more connected to Mediterranean and Byzantine centres than other parts of the Carpathian Basin” (Jarak 2021, p. 360).

¹³¹ Takács 2015, str. 385.

¹³² Радишић 2020, str. 421.

¹³³ U mađarskom jeziku „Árpád-kori leletek“ (nalazi arpadovskog perioda) ili „Árpád-kori temető“ (nekropole arpadovskog perioda). Kao terminološke paralele mogu se navesti, primjerice, karolinško koplje i bizantska naušnica.

predloženog termina u austrijskoj literaturi, premda je prostor istočne Austrije u manjoj mjeri obuhvaćen utjecajima mađarske države nego teritoriji na jugu.

U srpskoj arheologiji, zbog zatišja u proučavanju srednjovjekovnih ostataka s teritorija Vojvodine, bjelobrdski termin postupno je izgubio na značaju, pa je prijedlog novog pojma na neki način jednostavnije primijeniti nego u Hrvatskoj, gdje postoji čvrsta tradicija korištenja stare terminologije. Tijekom vlastitog izučavanja arheološkog materijala s nekropola u Vojvodini i Karpatskoj kotlini, u okviru rada na doktorskoj disertaciji i u nastavku istraživanja iste problematike, uvidjeli smo potrebu i važnost preispitivanja ranijih terminoloških postavki koje se odnose na razdoblje formiranja ugarske države. Došavši do saznanja da su arheološke pojave iz sjeverne Srbije u potpunosti analogne ili vrlo slične onima u Mađarskoj, Hrvatskoj, Slovačkoj i Rumunjskoj te da je riječ o jednom kulturno-zanatskom krugu, opredijelili smo se za upotrebu povijesnog termina koji znatno jasnije opisuje tu epohu.¹³⁴ Uporište za takav prijedlog leži i u činjenici da su područja u Vojvodini vrlo rano ušla u opseg mađarskog utjecaja, o čemu nedvojbeno svjedoče i povijesni i arheološki podatci. Pojam arpádovski period, prema našim spoznajama, do sada nije koristio u arheologiji bivših jugoslavenskih zemalja, ali je nedavno, prilikom publiciranja nekropole u Batajnici, upotrijebljena sintagma „ranomađarska nekropola“.¹³⁵ I u tom slučaju, termin „ranomađarski“ treba shvatiti kao kulturno-vremensku, a ne striktno etničku odrednicu. Taj termin adekvatan je za nekropole s pojavama koje se dovode u vezu s nomadskim običajima, poput pokapanja s dijelovima životinja i streljačkim naoružanjem, što je i zabilježeno na batajničkoj nekropoli. Međutim, ona se može odrediti i kao ranoarpádovska nekropola jer sadrži oblike nakita koji su karakteristični za 11. stoljeće i novac ugarskih vladara. Naposljetku, primjenu terminologije koja se koristi u mađarskoj i drugim sredinama (Rumunjska, Austrija) smatramo primjerenom u svjetlu razvoja interdisciplinarnih proučavanja i uključivanja rezultata domaćih istraživanja u šire europske okvire. Običaj imenovanja vremensko-povijesnih etapa i arheoloških predmeta prema odgovarajućim epohama nazvanim po vladarskim dinastijama uobičajen je u povijesnoj i

ceased, with the establishment of the Hungarian state, from the second half of the 10th century onwards, when a certain economic stability and administrative-territorial organization was reached that caused the migration and mixing of populations. The Bijelo Brdo culture, in the broadest sense, can be seen as one of the latest (early) medieval European cultures in which the merging of nomadic and non-nomadic elements is reflected. It is followed by a gradual transformation into a feudal Christian society. Hungary had a specific development due to its central position between major cultural complexes; this central position is often vividly referred to in modern historiography as “in-between Europe.”¹³¹ It seems that the rise of the Holy Roman Empire, Byzantium and Kievan Rus’, along with the strengthening of Viking activity across Europe, broadly influenced the emergence of a new political-cultural identity in their vicinity. Although continually exposed to influences from these spheres, which are generally considered “more progressive,” this region nonetheless differed greatly. Though its material culture might seem modest at first glance, it is highly unique in terms of its development.¹³²

Many archaeologists still use the term “archaeological culture” for practical reasons, i.e. to provide readers with quick information about the time, place and characteristics of the material culture discussed, though one can also use temporal, descriptive or historical determinants. This term is deeply embedded in the descriptive system of archaeological study, but it can now be adapted to meet the needs of modern research. Based on the data analysed here, we advocate for adopting a general (historical) terminology that covers the entire area where archaeological material with shared characteristics has been documented. We believe that Hungarian archaeology, which has provided extensive data on this period, could rightly serve as a reference, and its terminology should be adopted in other academic circles. In this regard, the term “Bijelo Brdo culture” is not suitable for designating archaeological finds in the southern parts of Pannonia, which historically belonged to the Hungarian state or, before falling within its administrative scope, were under Hungarian influence. The appropriate umbrella term would be the Árpád period, from which term such as necropolises/settlements

¹³⁴ Радишић 2023; Радишић 2024.

¹³⁵ Шпехар, Стругар-Бевц 2016.

¹³¹ Takács 2015, p. 385.

¹³² Радишић 2020, p. 421.

arheološkoj terminologiji kao i u povijesti umjetnosti.¹³⁶

Unatoč određenim regionalnim specifičnostima, autorica smatra da bi se isti pojam, uz odgovarajuća objašnjenja, mogao primijeniti i na arheološku građu s prostora današnje sjeverne Hrvatske. Premda se hrvatski istraživači distanciraju od bjelobrdske problematike, do sada nisu ponudili alternativno rješenje u pogledu drukčijeg pojmovnog određenja. Postoji mogućnost da će se u budućim istraživanjima doći do čvršćih dokaza o kulturnom suverenitetu ove oblasti u odnosu na okolna područja, a u tom slučaju će terminološko preispitivanje postati još aktualnije.

Nadajmo se da ćemo konačnim nadvladavanjem ranijih istraživačkih narativa i boljim međusobnim povezivanjem u radu na zajedničkim temama doći do sveobuhvatnijih rezultata u razumijevanju dinamičnih procesa u povijesno osjetljivom razdoblju uspostavljanja europskih država i naroda kakve danas poznajemo. U tim nastojanjima, kao znanstvenici, moramo biti oslobođeni utjecaja naše bliske, susjedske prošlosti iz 19. i 20. stoljeća, koja nam može zasjeniti poglede na srednjovjekovnu prošlost. Naposljetku, možda i nije osobito važno kako ćemo stručno imenovati lokalitete i artefakte, već kako ćemo zajedničkim međuregionalnim suradnjama doći do što boljeg razumjevanja kulturne i društvene dinamike prošlih razdoblja. U okviru tih težnji također je važno učiniti proučavanja svrhovitim i zanimljivim, umjesto da ih sagledavamo kao bremenita i problematična.

of the (early) Árpád period, (early) Árpád finds, (early) Árpád style, etc.¹³³ could be derived, and could also be replaced with appropriate chronological and geographical determinants. Do the proposed terms explicitly associate only with Hungarian history in the region? We believe that the medievalist community should maintain an objective detachment from such associations, as we are aware of the fluidity of borders and identities in the past. After all, a good example is the adoption of the proposed term in Austrian literature, even though the eastern Austrian region was influenced to a lesser extent by the Hungarian state than the territories to the south.

In Serbian archaeology, due to a decline in the study of medieval remains in the Vojvodina region, the term “Bijelo Brdo” has gradually lost significance, and therefore it is somewhat simpler to apply the proposed new term than it might be in Croatia, where there is a strong tradition tied to the older terminology. Through study of archaeological material from necropolises in Vojvodina and the Carpathian Basin within the scope of doctoral dissertation, and while continuing research on the same topic, we recognized the need and importance of reassessing earlier terminological frameworks related to the period when the Hungarian state was established. By realising that the archaeological phenomena in northern Serbia are fully analogous or very similar to those in Hungary, Croatia, Slovakia or Romania, and that they all part of a single cultural circle, it led us to adopt a historical term that more clearly describes the epoch.¹³⁴ The rationale for this proposal lies also in the fact that areas in Vojvodina came under Hungarian influence very early on, as confirmed by historical and archaeological evidence. To the best of our knowledge, the term Árpád period has not yet been applied in the archaeology of former Yugoslav countries. However, during the recent publication of a necropolis in Batajnica, the term “early Hungarian necropolis” was used.¹³⁵ In this context, the term “early Hungarian” should be understood as a cultural-temporal rather than a strictly ethnic determinant. It is appropriate for necropolises showing features linked to nomadic customs,

¹³⁶ Navedimo kao primjere komnensku epohu (prema dinastiji Komnena u Bizantu), karolinški period (dinastija Karolinga u Franačkoj), otonsku renesansu (otonska dinastija u Njemačkoj) i doba Sasanida (sasanidska dinastija u Iranu).

¹³³ In Hungarian, the terms Árpád-kori leletek (finds from the Árpád period) or Árpád-kori temetők (necropolises from the Árpád period) are used. Terminological parallels include, for example, the Carolingian spear and the Byzantine earring.

¹³⁴ Радишић 2023; Радишић 2024.

¹³⁵ Шпехар, Стругар-Бевц 2016.

such as burials with animal remains and archery weapons, as recorded in the Batajnica necropolis. It could also be described as an “early Árpád necropolis” because it contained types of jewellery typical of the 11th century, as well as coins of Hungarian rulers. Ultimately, we consider the use of the same terminology in Hungary and other regions (Romania, Austria) appropriate in light of the development of interdisciplinary studies and the inclusion of domestic research results within broader European frameworks. The practice of naming historical periods and archaeological objects according to corresponding eras named after ruling dynasties is common in historical and archaeological terminology, as well as in art history.¹³⁶

Despite some regional specificities, the author believes that the same term, with proper clarifications, could also be applied to archaeological finds from what is now northern Croatia. Although Croatian researchers tend to distance themselves from the Bijelo Brdo issue, they have yet to propose an alternative solution regarding a different conceptual definition. There is a possibility that future research will provide stronger evidence of this region’s cultural sovereignty in relation to its surroundings; in that case, a re-evaluation of terminology would gain additional relevance.

Hopefully, by overcoming earlier research narratives and fostering better collaboration on shared topics, we will achieve more comprehensive results in understanding the dynamic processes in the historically sensitive period of the formation of European states and nations as we know them today. In these efforts, as scholars, we must free ourselves from the influences of our recent neighbouring past from the 19th and 20th centuries, which can cloud our views of the medieval past. Ultimately, it may be less important how we formally name sites and artefacts, and more important that we, through joint interregional collaborations, gain deeper insights into the cultural and social dynamics of earlier periods. In this pursuit, it is essential to make our studies purposeful and engaging, rather than seeing them as contentious or problematic.

¹³⁶ As examples, we can mention the Komnenian era (named after the Komnenos dynasty in Byzantium), the Carolingian period (the Carolingian dynasty in the Frankish Empire), the Ottonian Renaissance (the Ottonian dynasty in Germany), and the age of the Sasanids (the Sasanian dynasty in Iran).

Literatura / Bibliography

Babić 2010

S. Babić, Arheologija i etnicitet, *Etnoantropološki problemi*, n. s. 5/1, Beograd 2010, 137–149.

Bakay 2008

K. Bakay, Hungary, u: *The New Cambridge Medieval History Volume III c. 900–1024* (ur. T. Reuter), Cambridge 2008, 536–552.

Báling 2021

P. Báling, *Az Árpád-ház hatalmi kapcsolattrendszeri*, Budapest 2021.

Bálint 1991

Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest 1991.

Bálint 1994

Cs. Bálint, *Some ethnospecific features in central and eastern European archaeology during the early Middle Ages: the case of Avars and Hungarians*, u: *Archaeological Approaches to Cultural Identity* (ur. J. Shennan), London – New York 1994, 185–194.

Bálint 2010

Cs. Bálint, *A contribution to research on ethnicity: a view from and on the east. The state of research*, u: *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität* (ur. W. Pohl, M. Mehofer), Wien 2010, 145–182.

Baškarad, Kulej 2021

S. Baškarad, M. Kulej (ur.), *Umjetničko nasljeđe bjelobrdské kulture*, Virovitica 2021.

Bedić 2014

Ž. Bedić, *Antropološka analiza osteološke građe bjelobrdskih populacija u međurječju Save, Drave i Dunava*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar 2014.

Berend 2001

N. Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c.1000 – c.1300*, Cambridge 2001.

Berend 2021

N. Berend, Les récits de la migration dans la Hongrie médiévale, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 76 (3), Paris 2021, 457–488.

Bikić 2010

V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe*, Beograd 2010.

Bilogriović 2019

G. Bilogrivić, Medieval Reality or a Modern Construct? Old Croatian Culture in Medieval Studies Between the 19th and the 21st Century, *Südost-Forschungen* 78, Regensburg 2019, 191–225.

Bitenc, Knific 2001

P. Bitenc, T. Knific (ur.), *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti*, Ljubljana 2001.

Bollók 2010

A. Bollók, *Byzantine Jewellery of the Hungarian Conquest Period: a View from the Balkans*, u: *Intelligible Beauty. Recent Research on Byzantine Jewellery* (ur. C. Entwistle, N. Adams), London 2010, 179–191.

Bollók 2012

A. Bollók, *Byzantine missions among the Magyars during the later 10th century?*, u: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence vol. II* (ur. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar), Kraków, Leipzig, Rzeszów, Warszawa 2012, 131–144.

Bollók 2015

A. Bollók, *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formátörténeti tanulmányok a honfoglalás kori díszítőművészethez (The ornamental vocabulary of the tenth-century in the Carpathian Basin. Form-historical studies in the decorative arts of the Hungarian Conquest Period)*, Budapest 2015.

Brundke et al. 2017

N. Brundke, S. Eishert, C. Cheung, M. Richards, Die Arpadenzeitlichen Bestattungen des Oberleiserbergs (Niederösterreich). Erste Ergebnisse der Interdisziplinären Analyse, *Acta Archaeologica Carpathica* LII, Krakow 2017, 169–207.

Brunšmid 1904

J. Brunšmid, Hrvatske sredovječne starine, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s. VII (1903–1904), Zagreb 1904, 30–97.

Budak 2019

N. Budak, *Hrvatska povijest od 550. do 1100. godine*, Zagreb 2019.

Bunčić 2020

M. Bunčić (ed.), *Permanent exhibition of the Medieval collection – Guide*, Zagreb 2020.

Curta 2006

F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*, Cambridge 2006.

Csákyová *et al.* 2016

V. Csákyová, A. Szécsényi-Nagy, A. Csősz, M. Nagy, G. Fusek, P. Langó, M. Bauer, B. Gusztáv Mende, P. Makovický, M. Bauerová, Maternal Genetic Composition of a Medieval Population from a Hungarian-Slavic Contact Zone in Central Europe, *PLoS ONE* 11 (3), e0151206, doi:10.1371/journal.pone.0151206, 2016, 1–15.

Críngaci Țiplic, Oța 2007

M. E. Críngaci Țiplic, S. Oța, Archäologisches Material aus dem 12. Jahrhundert der Fundstelle: Römisch-katholische Kathedrale Karlsburg / Alba Iulia, in der Sammlung des Nationalen Geschichtsmuseums Rumäniens, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 50, Bucharest 2007, 31–61.

Чемере 2016

З. Чемере, Утврђења и фортификације на тлу Баната од 10. до 16. века, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад 2016.

Ћирковић 2017

С. Ћирковић, *Краљевска жупанија Бодрошка*, у: Историја Сомбора. Град кроз векове (ур. В. Јерковић, М. Петровић), Сомбор 2017, 95–108.

Ћоровић-Љубинковић 1951

М. Ћоровић-Љубинковић, Метални накит белобрдског типа (гроздолике минђуше), *Старинар* II (н. с.), Београд 1951, 21–56.

Demo 1983

Ž. Demo, Bjelobrdski privjesci u Jugoslaviji (u povodu nalaza s lokaliteta Đelekovec-Gornji Batijan II), *Podravski zbornik* 9, 1983, 271–298.

Demo 1996

Ž. Demo, *Vukovar – Lijeva Bara*, katalog izložbe, Arheološki muzej Zagreb, Zagreb 1996.

Demo 2009

Ž. Demo, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdске kulture: Vukovar-Lijeva Bara (X-XI. stoljeće)*, Zagreb 2009.

Димитријевић 1991

Д. Димитријевић, Csanád Bálint, Südungarn im 10. Jahrhundert, *Studia Archaeologica* XI, Acad. Scient. Hung. (Akadémiai Kiadó), Budapest 1991

(приказ), *Старинар* XLII, Београд 1991, 208–217.

Ercegović-Pavlović 1958

S. Ercegović-Pavlović, Neobjavljeni grobni nalazi iz Bijelog Brda, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, 6, Split 1958, 165–186.

Ercegović-Pavlović 1975

S. Ercegović-Pavlović, *Pojava bjelobrdске kulture i njeni uticaji na Balkanu*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Odeljenje za arheologiju, Beograd 1975.

Filipec 2009

K. Filipec, Problem kronologije grobalja 9. i 10. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, 36, Split 2009, 113–124.

Filipec 2015

K. Filipec, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo 2015.

Filipec 2020

K. Filipec, *Zdenko Vinski i rani srednji vijek u savsko-dravskom međuriječju s posebnim osvrtom na diferenciranje bjelobrdске kulture u regionalnom smislu*, u: *Zdenko Vinski – život i znanstveni rad. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 2016. godine* (ur. M. Jarak, M. Bunčić), Zagreb 2020, 123–130.

Filipec 2021

K. Filipec, Groblje, grobovi i dvije crkve u Loboru – neki problemi i rješenja / Cemetery, graves and two churches in Lobor – problems and solutions, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 54, Zagreb 2021, 397–410.

Filipec 2022

K. Filipec, *Sjeverna Hrvatska između Mađara i Hrvata u 10. i 11. stoljeću*, u: *Studia Carpathico-Adriatica Vol. III. Od Karpát k Jadranu: Archeológia st'ahovania národov a stredoveku / Od Karpata do Jadrana: Arheologija migracijskoga razdoblja i srednjega vijeka* (ur. M. Homza, Ž. Holjevac, K. Filipec, A. Vrtel), Bratislava 2022, 88–103.

Filipec, Bunčić 2021

K. Filipec, M. Bunčić (ur.), *Lobor – ranosrednjovjekovno središte moći: 20 godina arheoloških istraživanja*, katalog izložbe, Zagreb 2021.

Filiposki 2010

T. Filiposki, The Komani-Krue Settlements and

some Aspects of their Existence in the Ohrid-Struga Valley (VII–VIII century), *Macedonian Historical Review* 1, Skopje 2010, 67–80.

Font 2005

M. Font, Ugarsko Kraljevstvo i Hrvatska u srednjem vijeku, *Povijesni prilozi* 28, Zagreb 2005, 7–22.

Fusek 2011

G. Fusek, Zásahy do hrobov belobrdskej kultúry v Nitre-Šindolke, *Acta Archaeologica Opaviensia* 4, *Materiály o pohřebním ritu Druhotné zásahy v hrobech*, Opava 2011, 119–124.

Fusek 2012

G. Fusek, *Chronologische Fragen der Nitraer Gräberfelder des 10.-11. Jahrhunderts: Das Fallbeispiel Nitra-Šindolka*, u: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik* (ur. B. Tobias), RGZM – Tagungen Band 17, Mainz 2012, 89–112.

Gáll 2010

E. Gáll, *The analysis of churchyard cemeteries in Transylvania from the 11th–13th centuries. From the pagan cemetery to the Christian churchyard (Preliminary results)*, u: *Recent Studies on Past and Present I. Human Heritage and Community: Archaeology in the Carpathians and Lower Danube Area From Prehistory to the Early Medieval Age. Transylvanian Review XIX/56* (ur. R. Băjenaru, G. Bodi, C. Opreanu, V. V. Zirra), Cluj 2010, 265–286.

Gáll 2013a

E. Gáll, *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsletei (10th and 11th century Burial sites, Stray finds and Treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat)*, Szeged 2013.

Gáll 2013b

E. Gáll, Churchyards in the Transylvanian Basin from the 11th to the First Half of the 13th Centuries. On the Beginning of Institutionalized Christianity, *Marisia XXXIII*, Târgu Mureș 2013, 135–250.

Giesler 1981

J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo Brdo-Kultur (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken), *Praehistorische Zeitschrift* 56/1, Berlin 1981, 4–167.

Gračanin 2011

H. Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.

Györffy 1959

G. Györffy, Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jh., *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5, Budapest 1959, 9–74.

Györffy 1970

Gy. Györffy, Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata, *Levéltári Közlemények* 41 (2), Budapest 1970, 223–241.

Hampel 1905

J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I*, Braunschweig 1905.

Hampel 1907

J. Hampel, *Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*, Budapest 1907.

Hedenstierna-Jonson 2012

S. Hedenstierna-Jonson, Traces of contacts: Magyar material culture in the Swedish Viking Age context of Birka, u: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009* (ur. B. Tobias), Mainz 2012, 29–46.

Horedt 1986

K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn 1986.

Јанковић, Јанковић 1990

М. Јанковић, Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990.

János, Szathmáry, Hüse 2014

I. János, L. Szathmáry, L. Hüse, Pagan-Christian Change in Northeastern Hungary in the 10th–13th centuries AD – A Palaeodemographic Aspect, *Collegium Antropologicum* 38/1, Zagreb 2014, 305–317.

Jarak 2021

M. Jarak, Željko Tomičić, Bjelobrdski kulturni krug. Groblja 9. do 13. stoljeća u međurječju Mure, Drave, Dunava i Save, Zagreb–Požega, 2019 (prikaz), *Arheološki radovi i rasprave* 20, Zagreb 2021, 355–362.

Jeršek 2022

P. Jeršek, Prilog poznavanju grobnih nalaza 10. i 11. stoljeća u Međimurju / A Contribution to Research on Grave Finds of the 10th and 11th centuries in Međimurje, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* LV, Zagreb 2022, 257–299.

Jones 1997

S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*, London – New York 1997.

Калић 1997

J. Калић, Европа у време досељавања Мађара, u: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság: egy tudományos tanácskozás anyaga (1100 година досељења Мађара у Војводина: зборник радова научног скупа)* (ur. G. Bordás), Београд – Újvidék 1997, 21–26.

Karaman 1952

Lj. Karaman, Osvrt na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti: III. O bjelobrdskim nalazima u našim krajevima, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, 2, Split 1952, 88–91.

Karo 2021

Š. Karo, Archaeological traces of ancient Hungarians in Slovenian territory – small finds from various findspot contexts, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* LIV, Zagreb 2021, 315–329.

Kiss 1983

A. Kiss, *Baranya megye X-XI. századi sírleletei*, Budapest 1983.

Knific, Mlinar 2014

T. Knific, M. Milinar, Najdbe iz 10. in 11. stoletja v Posočju – vpetost v evropski prostor Najdišče Sv. Urh v Tolminu / The 10th and 11th century finds from the Soča Valley – integration into European territory The site of Sv. Urh in Tolmin, *Arheološki vestnik* 65, Ljubljana 2014, 423–462.

König 2017

T. König, The Great Moravian territory of Nitra. Cultural manifestations, territorial scope and the ethnic and social-political identity of its population, *Muzeológia a kultúrne dedičstvo* 5/2, Bratislava 2017, 9–28.

Korošec 1952

J. Korošec, *Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*, Ljubljana 1952.

Kramer 1994

D. Kramer, Bemerkungen zur Mittelalterarchäologie in der Steiermark. 2. Teil: Gräberfelder, Slawen und Bayern, *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark Jahrgang* 85, Graz 1994, 25–72.

Langó 2005

P. Langó, *Archaeological research on the conquering Hungarians: A review*, u: *Research on the prehistory of the Hungarians: A review* (ur. B. G. Mende), Budapest 2005, 175–340.

Langó 2010

P. Langó, *A kora Árpád-kori temető kutatása / Research into Cemeteries from the Early Árpadian Age*, u: *A középkor és a koraiújkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the early modern period in Hungary* (ur. E. Benkő, Gy. Kovács), vol. I, Budapest 2010, 445–469.

Langó 2013

P. Langó, *The Study of the Archaeological Finds of the Tenth-Century Carpathian Basin as National Archaeology: Early Nineteenth-century Views*, u: *Manufacturing Middle Ages. Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe* (ur. P. J. Geary, G. Klaniczay), Leiden – Boston 2013, 397–418.

Langó, Patay-Horvát 2015

P. Langó, A. Patay-Horvát, *Moravian continuity and the conquering Hungarians – a case study based on grape-bunch pendants*, u: „Castellum, Civitas, Urbs“. *Centres and Elites in Early Medieval Europe* (ur. O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida), Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden (Westf) 2015, 367–380.

Langó, Patay-Horvát 2016

P. Langó, A. Patay-Horvát, *Hungarian Belt – Bulgarian Belt? Some Notes on the Distribution of Ribbed Belt Mounts*, u: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag* (ur. A. Bollók, G. Csiky, T. Vida), Budapest 2016, 567–589.

Lübke 2014

K. Lübke, Great Moravia and the Empire, u: *Great Moravia and the Beginnings of Christianity* (ur. P. Kouřil), Brno 2014, 165–169.

Merva 2013

S. Merva, *The 10-11th Century Pottery in the Car-*

- pathian Basin and its Eastern Relations*, u: *II-ü. Međunarodni Mađarski simpozij* (ur. С. Боталов, Н. Иванова), Челябинск 2013, 243–254.
- Merva 2018
S. Merva, Methodological approaches to the archaeology on ninth-tenth-century sites in Hungary. The current state of research, *Antaeus* 35–36, Budapest 2018, 311–326.
- Mesterházy 1993
K. Mesterházy, A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve, *Századok* 127, Budapest 1993, 270–311.
- Mesterházy 2013
K. Mesterházy, *Das Gold der landnehmenden Ungarn (10. Jh.)*, u: *Macht des Goldes. Gold der Macht: Herrschaft- und Jenseitsrepräsentationen zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum* (ur. M. Hardt, O. Heinrich-Tamáska), Weinstadt 2013, 483–498.
- Miladinović-Radmilović 2012
N. Miladinović-Radmilović, Analysis of human osteological material from the eastern part of Site No. 37 in Sremska Mitrovica, *Starinar* LXII, Beograd 2012, 181–202.
- Milavec 2009
T. Milavec, A review of research into the Early Middle Ages in Slovenia, *Arheološki vestnik* 60, Ljubljana 2009, 249–270.
- Milavec 2023
T. Milavec, Some Thoughts on Archaeology and Slavs, *Ars & Humanitas* 17 (2), Ljubljana 2023, 79–89.
- Milosavljević 2020
M. Milosavljević, *Osvit arheologije. Geneza kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji Srbije*, Beograd 2020.
- Minichreiter, Marković 2013
K. Minichreiter, Z. Marković, *Beketinci Bentež: naselja iz eneolitika, ranoga i kasnoga srednjega vijeka*, Zagreb 2013.
- Минић 1969
Д. Минић, Најновија проучавања етничке припадности носилаца белобрдске културе, *Старинар* XIX, Београд 1969, 165–173.
- Mühle 2023
E. Mühle, *Slavs in the Middle Ages Between Idea and Reality*, Leiden 2023.
- Nevizánszky, Prohászka 2020
G. Nevizánszky, P. Prohászka, *Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetőik és leletek katasztere. Szlovákia*, Budapest 2020.
- Niederle 1920
L. Niederle, *Slovenia v Uhrách*, *Letopis Matice Slovenske* XIII/1, Turčiansky Sv. Martin 1920, 25–38.
- Obenaus 2010
M. Obenaus, *Arpadenzeitliche Gräberfelder und Grabfunde des 10. bis 12. Jahrhunderts in Österreich – Fundmaterialien des Burgenländischen und Niederösterreichischen Landesmuseums*, Eisenstadt 2010.
- Obenaus 2015
M. Obenaus, *Arpadenzeit im Leithagebiet*, u: *Die Leitha - Facetten einer Landschaft* (ur. M. Doneus, M. Griebel), Wien 2015, 225–232.
- Oța 2008
S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X - XIV)*, Sibiu 2008.
- Oța 2015
S. Oța, *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th-14th Centuries)*, Leiden – Boston 2015.
- Petrinec 2009
M. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split 2009.
- Petrovics 2011
I. Petrovics, The Cities and Towns of Medieval Hungary as Economic and Cultural Centres and Places of Coexistence. The Case of Pécs, *Colloquia. Journal for Central European History* XVIII, Cluj – Napoca 2011, 5–26.
- Rácz 2019
T. A. Rácz, *The Hungarian conquest and the 9th–10th-century settlements of the Pest Plain*, u: *Settlement change across Medieval Europe. Old paradigms and new vistas. Ruralia XII* (ur. N. Brady, C. Theune), Leiden 2019, 359–368.
- Радичевић 2007
Д. Радичевић, Периодизација некропола IX-XI века у доњем српском Подунављу, *Старинар* LVII, Београд 2007, 349–362.

Радичевић, Ђорђевић, Ђорђевић 2016

Д. Радичевић, В. Ђорђевић, Ј. Ђорђевић, *Позни средњи век*, у: *Археолошка топографија Баната 2. Општина Чока* (ур. С. Трифуновић), Нови Сад 2016, 347–358.

Radičević, Špehar 2015

D. Radičević, P. Špehar, Some remarks on Hungarian Conquest Period Finds in Vojvodina, *Acta Archaeologica Carpathica* L, Cracow 2015, 137–162.

Радишић 2020

М. Радишић, Средњовековно археолошко наслеђе на југу карпатско-панонског простора: „бјелобрдски комплекс“ у Србији, докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење за археологију, Београд 2020.

Радишић 2021

М. Радишић, Željko Tomićić, Bjelobrdski kulturni krug: groblja 9. do 13. stoljeća u međurečju Mure, Drave, Dunava i Save, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Požega: Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 2019; 642 стране с илустрацијама, ISBN 9789533473024 (приказ), *Зборник Народног музеја (археологија)* XXV-1, Београд 2021, 435–441.

Радишић 2023

М. Радишић, *Новац као гробни прилог у некрополама арпадовског периода у Војводини – надрегионална перспектива*, у: *Српско археолошко друштво XLVI, скупштина и годишњи скуп. Програм, извештаји и апстракти, Сомбор, 25. – 27. мај 2023. године* (ур. А. Црнобрња, В. Филиповић), Београд – Сомбор 2023, 48.

Радишић 2024

М. Радишић, Прстење раноарпадовског периода у Војводини и панонском региону: имитације и локалне креације, *Гласник Српског археолошког друштва* 40, Београд 2024, 121–157.

Радишић, у припреми

М. Радишић, *Раносредњовековна ливена производња у српском и бугарском Подунављу: досадашња сазнања и перспективе за даља истраживања*, у: *Рани средњи век на централном и источном Балкану. Зборник радова са научног скупа одржаног 25. – 25. новембра 2021. године*, Београд, у припреми.

Radišić, u tisku

М. Radišić, *Why Did it Become Popular? Twisted Jewellery from the Formative period of the Hungarian State in the Carpathian Basin*, у: *United Europe of Things 2* (ур. М. Lewis, J. Sawicki, M. Vargha), у tisku.

Радишић, Узелац 2018

М. Радишић, В. Узелац, Појасне апликације из Станишића у светлу раномажарске оставштине у Бачкој, *Рад Музеја Војводине* 60, Нови Сад 2018, 21–38.

Rapan-Papeša 2014

А. Rapan-Papeša, Dvije ranosrednjovjekovne narukvice kao prilog poznavanja kontinuiteta života u Vinkovcima, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XLVII/1, Zagreb 2014, 285–296.

Regan, Kaniški 2003

К. Regan, Т. Kaniški (prir.), *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb 2003.

Révész 2014

Л. Révész, *The Era of the Hungarian Conquest. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum*, Budapest 2014.

Schulze 1984

М. Schulze, Das ungarische Kriegergrab von Aspers-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 n. Chr.) mit einem Exkurs zur Munzchronologie altungarischer Gräber, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31, Mainz 1984, 473–514.

Sedov 2013

В. В. Sedov, *Sloveni u ranom srednjem veku*, Novi Sad 2013 (original: В. В. Седов, *Славяне в раннем средневековье*, Москва 1995).

Sekelj Ivančan 2014

Т. Sekelj Ivančan, Probni radovi na arheološkom nalazištu Jagodnjak – Ciglana i Čemin – Ciganska pošta, *Godišnjak Instituta za arheologiju* X, Zagreb 2014, 55–62.

Simoni 2004

К. Simoni, *Stenjevec. Starohrvatsko groblje*, Zagreb 2004.

Sokol 2016

В. Sokol, *Medieval Jewelry and Burial Assemblages in Croatia. A Study of Graves and Grave Goods, ca. 800 to ca. 1450*, Leiden – Boston 2016.

- Станојев 1989
Н. Станојев, *Некрополе X-XV века у Војводини*, Нови Сад 1989.
- Szabó 2013
J. B. Szabó, *Háborúban Bizánccal. Magyarország és a Balkán a 11-12. században*, Budapest 2013.
- Szabó, Sudár 2021
J. B. Szabó, B. Sudár, *Az Árpád-ház nyomában*, Budapest 2021.
- Szabó, Veszprémy 2017
J. B. Szabó, L. Veszprémy, *Az Árpád-kor hadtörténete*, u: *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526* (ur. L. Veszprémy), Budapest 2017, 87–174.
- Szathmáry 2000
L. Szathmáry, Observations on anthropological research concerning the period of Hungarian conquest and the Arpadian age, *Acta Biologica Szegediensis* 44, Szeged 2000, 95–102.
- Szekeres, Szekeres 1996
L. Szekeres, Á. Szekeres, *Szarmata és XI. századi temetők Verusicon. Subotica – Azotara*, Szabadka 1996.
- Szőke 1959
B. Szőke, A bjelobrdoi kultúráról, *Archaeologiai Értesítő* 86, Budapest 1959, 32–47.
- Szőke 1962
B. Szőke, *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*, Régészeti tanulmányok 1, Budapest 1962.
- Szőke 1991
B. M. Szőke, The Question of Continuity in the Carpathian basin of the 9th century A.D., *Antaeus* 19–20, Budapest 1991, 145–168.
- Шпехар 2017
П. Шпехар, *Централни Балкан од 7. до 11. века. Археолошка сведочанства*, Београд 2017.
- Шпехар, Стругар Бевц 2016
П. Шпехар, Н. Стругар Бевц, *Батајница-Велика хумка. Раномађарска некропола*, Београд 2016.
- Takács 2010
M. Takács, *De administrando imperio* kao izvor za ranu povijest Mađara, kao i o vezama Mađara sa susjednim narodima u 10. stoljeću, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 42, Zagreb 2010, 49–64.
- Takács 2013
M. Takács, *A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése*, u: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára, Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 3 (ur. L. Révész, M. Wolf), Szeged 2013, 641–666.
- Takács 2015
M. Takács, *The archaeological investigation of medieval agrarian tools and techniques in Hungary – an overview of some rarely quoted analyses*, u: *Agrarian Technology in the Medieval Landscape. Ruralia XI* (ur. J. Klápště), Turnhout 2015, 385–394.
- Takács 2021
M. Takács, *Partes Inferiores. Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről*, Budapest 2021.
- Takács 2022
M. Takács, Clay Cauldrons in the Southern Parts of the Carpathian Basin, u: *Pottery Function and Use: A Diachronic Perspective* (ur. J. Vuković, V. Bikić), Belgrade 2022, 337–348.
- Thurzo et al. 2013
M. Thurzo, A. Šefčáková, T. Šimková, G. Fusek, Nitra-Šindolka – pohrebisko belobrdsskej kultúry (10. – 11. stor. n. l.): Základná antropologicko-demografická charakteristika, *Acta Rer. Natur. Mus. Nat. Slov.* LIX, Bratislava 2013, 101–121.
- Țiplic 2006
I. M. Țiplic, *Transylvania in the Early Middle Ages (7th-13th C.)*, Heidelberg – Alba Iulia 2006.
- Tomičić 1991
Ž. Tomičić, Novi prilozi vrednovanju ostavštine srednjovjekovnog groblja Bijelo Brdo II, *Prilozi Instituta za arheologiju* 8, Zagreb 1991, 95–148.
- Tomičić 1992
Ž. Tomičić, Neuere Erforschung der Bijelo Brdo-Kultur in Kroatien / Nova istraživanja bjelobrdske kulture u Hrvatskoj, *Prilozi Instituta za arheologiju* 9, Zagreb 1992, 113–130.
- Tomičić 2000
Ž. Tomičić, Ranosrednjovjekovno groblje u Velikom Bukovcu – uz početke bjelobrdske kulture u Hrvatskoj, *Opuscula Archaeologica* 23–24, Zagreb 2000, 285–307.

Tomičić 2019

Ž. Tomičić, *Bjelobrdski kulturni krug. Groblja 9. do 13. stoljeća u međurječju Mure, Drave, Dunava i Save*, Zagreb 2019.

Török 1962

G. Török, *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*, Budapest 1962.

Türk 2014

A. Türk, *Towards a Classification of Grave Types and Burial Rites in the 10th–11th Century Carpathian Basin*, u: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube* (ur. L. Doncheva-Petkova, Cs. Balogh, A. Türk), София – Piliscsaba 2014, 137–155.

Ungerman 2021

S. Ungerman, *Frühmittelalterliche Ohringe mit vier Blechbeeren in Nord-, Mittel- und Südosteuropa. Eine Fallstudie zur Entstehung des grossmährischen Prachtschmucks*, Brno 2021.

Váňa 1954

Z. Váňa, *Mad'aři a Slované ve světle archeologických nálezů X.–XII. století*, *Slovenská Archeologia* II, Bratislava 1954, 51–105.

Vargha 2015

M. Vargha, *Hoards, Grave Goods, Jewellery. Objects in Hoards and in Burial Contexts during the Mongol invasion of Central-Eastern Europe*, Oxford 2015.

Vinski 1955

Z. Vinski, *Bjelobrdska kultura*, u: *Enciklopedija Jugoslavije* (ur. M. Krleža), Zagreb 1955, 615–616.

Vinski 1970

Z. Vinski, *O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3, Zagreb 1970, 45–92.

Vinski-Gasparini 1954

K. Vinski-Gasparini, *Neke pojave kontinuiteta s područja arheologije u našim krajevima*, *Peristil* I, Zagreb 1954, 119–127.

Visy 2003

Zs. Visy (ur.), *Hungarian Archaeology at the Turn of the Millenium*, Budapest 2003.

Veszprémy 2001

L. Veszprémy, *Hungary's Conversion to Christianity: The Establishment of Hungarian Statehood and its Consequences to the Thirteenth Century*, *Hungarian Studies Review* XXVIII/1–2, Budapest 2001, 73–92.